

841062

Т 1

ОБРАЗЦЫ

НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ЯКУТОВЪ

СОБРАННЫЕ

Э. Ю. Певарскимъ.

278

Выпускъ II.

Сказки: 2) Тоюн Ијургун-бухатыр; 3) Ойбѣт Бѣргѣн;
4) Удадаттар Уолумар Агмыр Іккі.

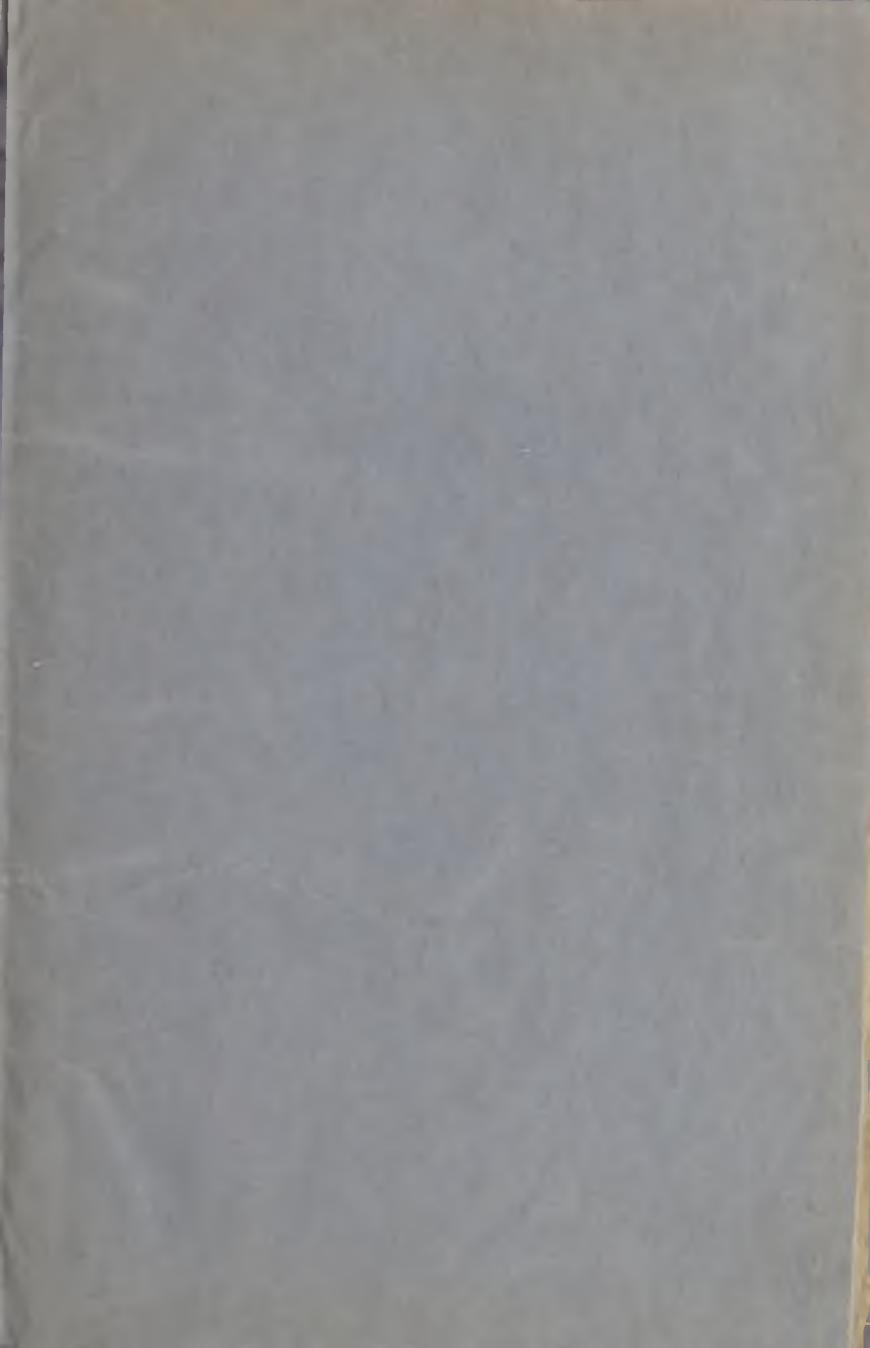

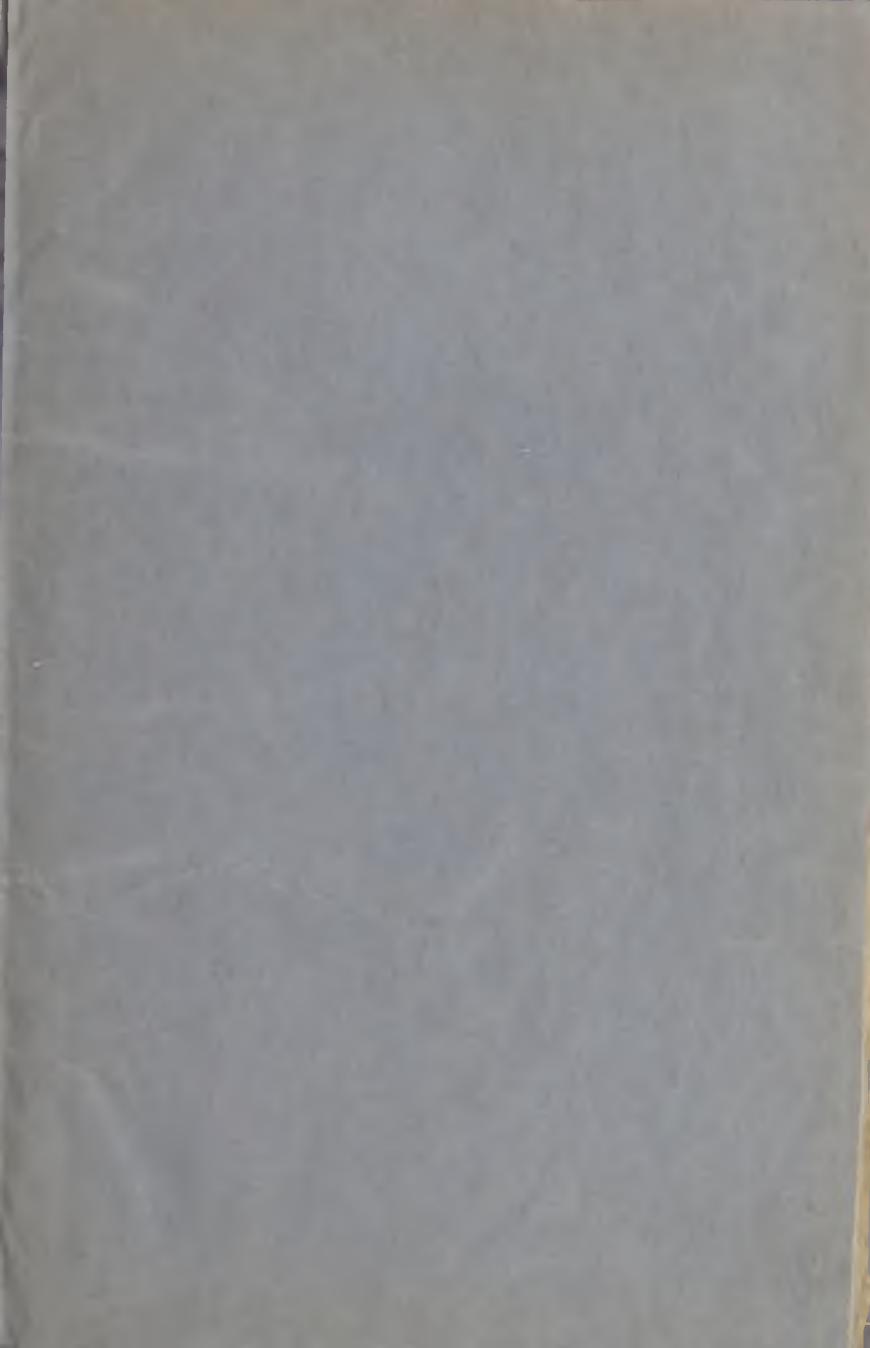
САНКТПЕТЕРБУРГЪ

ТИПОГРАФІЯ ИМПЕРАТОРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУКЪ.

Вяз. Остр., 9 лѣтъ, № 12.

1908.

Тојон Нјургун-бухатыр¹⁾.

Былырды чылыга, урукку кунца, орго төгүл түмсү²⁾ дойдуга, аттах Аидары алас дйән сиргә олоубуга усу Тојон Нјургун бухатыр. Кини балта — ус урах утуотун умуруччу тардан уёскә-бит Комүс Чымчукайлан-кво дйән. Баи талымнахтар, өнөр күскәм-нәхтар³⁾, ургук буолбут уруң сүрүктәхтар, хаңыл барбыт хара сүрүктәхтар, кысына биллибат, сајына дйәлиңи, күн чабан, ајб сандыл сабан сајын дойдуга бр чылы баран, утүмән хоуугу хонон олохсујан олобуттара абита усу. Бајалариттан ураты орго төгүл дойдуга сик туман тыннах саха ураңхајы көрбөттөрө абита усу. Ол да әрәри санатынан тајан, көхсунан сәрајин, сураты дойдуга, атын хочобо түөрт аттахтар — түргән ајб тордугтан дјусулан уёскүр төгүл баран дойдуга омуқ аттахтара, улус утуөләрә, саха сардара, ураңхаи бурдара, цон талыллара

1) Написана въ 1895 году молодымъ сказочникомъ, якутомъ 1-го Хаяхсытскаго наслега Ботурускаго улуса Якутскаго округа Николаемъ Поповымъ, по порученію якута 1-го Игидейскаго наслега того же улуса Ивана Николаевича Оросина, и передана послѣднимъ мнѣ. Такъ какъ орфографія Попова не выдержана и представляетъ смѣсь знаковь русскихъ и академическихъ, то я попросилъ Оросина переписать сказку набѣло обыкновенными русскими буквами, что онъ и сдѣлалъ, подвергнувъ ее при этомъ нѣкоторой редакціи и сдѣлавъ въ текстѣ поносительныя вставки. При редактированіи сказки для настоящаго изданія, обѣ рукописи тщательно сверены между собою, причемъ нѣкоторыя редакціонныя вставки въ текстѣ (г. Оросина и мой) отмѣчены угловыми скобками, а все остальныя поправки и особенности правописанія гг. Попова и Оросина (послѣдній подъ соответственными инициалами: ПП. и ЮО) приведены въ выпискѣ.

2) ПП.: туюсю; нийдэ д тусу. 3) ПП.: юскимилхтар.

кісі кәрамастары — баллар үсү абә-ә» дйр. Байәтә Тојон Нјургун бухатыр — барға байаләх, бәрағәи бысылаҳ, бухатырга сөптөх бодоң туру кісі, [урдуга] үс тура сасан холобурдах; туна түнүктәдінан дүгдәчи таңныбыт, сары тығысынан дүгдәчи таңныбыт. Балта — капсіахтан кәрәғәи, саңарыахтан салац, көрөртөн көрө, сүөргу үчугәи [утуө] дусүннәх [цахтар] абит. Сити курдук бургунас ынах муосун курдук үјәләсән [үбәһнәсан] үбсәбиттәр, аллах ат харағын курдук ханьласан олорбуттар.

Бір сассыярда әрдә халлан саңарды сырдан әрдәдінә, убаја тахсан турдағына — көстөр кылба маған халлантан хараңа күстәх холорук әмискә тыалыран кәлбит үсү. Сосујан: «туғуи бу?» дйән ол бу дйәккә алах-дјалах көрө турдағына — ыи быса хараңа буолан хәлбыт, туох дағаны көстүбат им балаи буола түспүт. Былыт халларын мағгылаҳ арға дйәккиттан сырдан бардағына — көрөн турдағына — сикәи тыңа курдук кысыл маҗһән тумустах, кылҗыр моһнөх, бугујах сестәх, хатың тосоҗо курдук атахтәх, чаң ута сүран түспүтүн курдук дјабіннәх кыталык аламас сылгы илн күөнә көстө түспүт үсү. Ону көрдөҗүнә — муңур тит бысаҗасын курдук кусаған дусүннәх, тимир килиа таңастах, сытамматах сыраидах, тупсубатах нјурдах, аҗаммыкка дылы аман нјаман аҗахтах абасы уола ажаннан ісарин көрбута. Онтон хараңа ісигәр кйран хәлбыт.

Биа ыамын холобурдах хараңа сырдан, кун тахсан хәлбыт. Хаигәх арә балтын савыт түстә, сурәҗә хамсата. Абыл-обул мунпуктах бабарына амбар циятін ыарахан¹⁾ хәлҗанын асан кйрдә — цияҗә²⁾ балтын [олорор оронун] тусунаҗы арҗина көтүрү ысыллан хәлбыт, номнуо суох буолбут балта. [Ол буолбуту көрөт] — оччотөҗу кісі сурәҗә хаңыл буслар абит — хасыты бысыланан [абаланан] баран [толкундан көрдө]: «субу дйәккиттан кәлта аба!» дйән санәта да осолго төрүөккә ымсы биләх батыҗатын сулбу тардап ылат арға дйәккә саты атарах сатарәх сйәлән бара турда,

1) ИП.: ыарахан. 2) ИО. читаеть: циятін хәлҗанын асан кйрәп ісан көрдө...

бірди көскө тобустута чугулан гүста «ситтарбин» ді саны-саны. Аласыттан арахсан, ырыгтан тахсан, усуна ситтарбат, кіяңа биллибат тухалы кіяң¹⁾ ұрах устун баран істағина — сира дойдута симилах буолан халла; опу тобулу сирајин хоту бара турда, улам-улам хажысар курдук өрө матарыјан тағыста, халлан таңнары сон сабынјах курдук кытытынан сабыта түсә турда, улү туллумар²⁾ хаялар буруктанан халлылар. Хоту діәкі көрдөххө — ірәтинан аңсиллибит, талабынан ңалкылыбыт, муоратынан булкумлубут, ырағы чугасатар, чугасы ыратынпарар оңоруктаһ долгуннаһ дөбілі баябаал хоту өттүнән саңа дуоранын хосбнун іситтағина — оннук әбит:

— «Көр буо, дугар [доғор] да... да... ині, ол... ол буола-рына ині да... «Кім, хаја аттаһ-суоллах кісіни?» діән саныгын, оғолор? Бу мин... мин... барағаи ыал мәнылаға уңуор харылы да кісібин... ксібин; атан туран балырдах, істап туран мәлаһтах, көрдөрбүтүнән туран сүтәриләх, Букур-сидјің нәсәлиәктәх, Цуон-ца-дан уауһстаһ буолабын да ині; Буор Мағалаи оғонјор ағалаһпын, Хараңа Нубралјин³⁾ хотун іјәләһпін, Тыңырахтах Кәдјәи Кыс Салытаи [Салытаи] балыстаһпын, Куранахтабыт Аңараи Талата сордох төһөңо олохтоһ, кыајар баја хан баләнниктәх, Осүк Хар-была Тимир Дыбырдан буолабын. Сатта тобук сыата, шыгыјык-шыгыјык шычырым, барахсан, өйдүөтүң дуо? Өйдүө!» дір.

Абасы тылын іситта [Тојон Пјургуи], «абам-сүттүм!» діән саната, улаһпык хараңатыида. «Дүсүнүн көрдөрбүн!» дір тыл ата-ата хоту діәккі оғонјор кісіни оғолујар киниһән ночоттоһ цу-лурдан⁴⁾ хара суол устун [барда], бухатырды тутунап, буолунаиди мәһһланаң, сипиләиди сипиләниән — ол дойду бөдөң турү маса-сто сипилә охсубутун курдук таңнары сыјылаан іста — күстәх-тик ајанын бара турда, [би-ија] сүбу курдук дөрбөһнөһ суон гуо-лалһан ылаһыр:

1) ИП.: тухалы ксәх, ИО.: тухалы кienг. 2) ИИ. и ИО.: төллумар.
3) ИО.: Пөрөйдсюнь. 4) Ср. ниже: цулурба.

— «Цä-ä¹), көр буо, мін кісі да буолан баран, маҕы баҕалāх оҕолох балтыбын чахчы харахыынан көрүмүнā ара былаҕаиҕа был-цаппыт анаи абабын, кiрiанā iлiбiнāн тутумуна ара аҕараиҕа ду jлiасаиҕа ду көстө былцаппыт туюнаи сүттүбүн нi! Аҕыс аҕы асынылах сiанāбiн дiбiн, тоҕус iлā iāжхсiт тапталах оҕотобун... Ол буоллаҕына — абыраллах аҕы аймаҕа, абраң! көмүскәстāх күн улуса, көмүскүөң! Бу мін туспар сабаҕа бастах салалынна, даҕиā тыңырах дiалидā, хобо кутурук холбосто, түүрбā баса тугуру-iан төрдө billiбат туман оiу тугуруидā... Буја... бу!»²).

Кiрдiк даҕаны көмүскәстāх, күн улусун тапталах оҕото абiт, асынылах аҕы сiанā абiт. Сүбү көстөр күлүгā billiбат күндүл ма-ҕан халлāн урүт өттүгār, аҕыс алтан солүр тугаҕиң түңүвэри туп-пут курдук аҕыс хартыҕастах араҕас куба маҕан халлāн арҕа-сын каҕатiгār аҕыс аҕы аймаҕа ары хатың [курдук] ахталыҕан олоролор усү. Араҕас сылгы сiällāх кутуругун арыҕа туппут курдук араҕас маҕан артыктах [абиттар]. Уруң Аҕы тоҕон аса-llāх абит. Күн Таимарын хотун абалāх абит, Көрө Цосогоi тоҕон аҕалах, Уруң Арылыҕа хотун iцāllāх абит, халлāн Күстāх Күрүө Көмүс бухатыра убаидāх, аҕыс халлāн арчысыта, сiттā халлāн сарабалҕитā, тоҕус халлāн домнүтā, кiнā халлāн маҕан табы түү-рāхсiтā буолбут, арҕасытган тiсiннāх, алтан кiлiā таңастах Атыр Умсув удаҕан аҕастāх абит. Iстāllаривāн сiргāх, асы-нылах сүрэхтāх буолаллар абит. Асiтā тоҕон, абiтā хотун iтāllар:

— «О... бу орто дойдуга, — охтон баранар мастах, уолан сiмāliҕār улах, оҕор маҕан күннāх орто түмсү³) төгүл дойдуга, түүрт атахтах турган аҕы төрдүттiн дiусуллāн үөскүр түмсү³) тө-гүл дойдуга, — бу iккi атахтах iцāриҕан iгillар сiригār, тала хаја ңарбаңиң, көмүс хаја күлүктiн, ытык хаја ырдаң, аттах Аiда-рыкы алās олохтiн аiбыт сiāmмит Тоҕон Нjургун туохха бу кур-дук долгуҕан саңарда? А, ноколор! үс аҕы цөсөлүт Күн Цөллү-

1) III. пшеть и деэ (= дја), и це вли дсе (= ца). 2) ИО. читает: төгүрүҕәр төрдө billiбат туман оiу тубастā... Буја-буја-бујака! 3) III.: тюсю (ср. стр. 81, вын. 2).

рүт бухатыр уолаттар! көрүң-истиң, брүсүңү Тојон Нјургуну!»
діятілар.

[Онуоха] халлан үс ајы цөсөңүт бухатыра халлан сүрар
сындысын утталанан, маған дугуи былзыт олохтонон, сір доіду
+ сіңсігінан, ан доіду улағатынан «бөдө» кына одулан көрдүлар —
[ол көрдөхтөрүна] аңараі сордөх талатын хоту кырыгынан цах-
тары іцә ісәр абасы уолун көрдүлар. Ол гәңјә саңазахтар хо-
лобур ырыанан атәлләр¹⁾:

— «Көр... буо... буо... аңараі сордөх толөнугар үөскәбит
хәннәх ајах хара түөкүн, іліәсәі нөчөттөх сирігәр ітілібіт суру
цалы чугучу! Аја ардәтінә, өс чарәсына цахтары ағала тат!
+ Анјанан аттаммат цоммут! Ан тускар аңархаі атахта, улуғар
+ утталлäh, іцкәі ілілäh цоммут! Атіäh цон аттібіт, саңарыах цон
саңардыбыт! Іліәсәі чичігә, чахчы бідүб!».

Івјә діән баран улахан Күн Цөллүрут бухатыр, кынатгах
кыламаннаі бярдә, хотобордөх холөмунаі туігуна, мохсобол кбл
буолап, үрүң кудан тәһ өртөтүгар таңнары ытыллан түстә [да]
+ цахтары кийн халлаңна өрө көтүтан тағарда.

Онуоха [абасы согуған саңара озорор үсү]: «тобус мағас ту-
руја баса хоңкуја²⁾ бгүр аңаі бачах!» діән ыары бәс сыбалын
курдук ыдыр булдуыр ытысын тасынан хәлла, ол гәңјә күлүгүн
кытта кәпсәтә турда (ыллбәр):

— «Халыах хара санаға харбыаласан халыам буолуоға...
буолуоға... Хажата да буоллар хара хәңца хән өстөххө хасыты-
рын арәр хасытыам... Ол буолағына, Тојон Нјургун буха-
тыр, бәјкәі, бәјі... бәјкәі!» діятә да [діән баран баран ісән ту-
бәсисә түстүләр]: тіксисі тібілән аргыкка Тојон Нјургун іңігәр
абасы бухатыра іккі өттүнән білäh хәннәх дјәс кыдајы болотун
+ туппугунап бәр буола түстә.

Цә, бу да кісі саната ол әбіт. Кініні көрө түсәт дүсүнә
кубулујан барда (кысырда) — уордәх бәјәлäh, ујусках саналах

1) ИО. замѣняетъ послѣднюю фразу слѣдующею: Ол көрөт саңа-
раллар бу курдук діән (ырыа). 2) ИО.: хоңкур.

4+ } абит — куестāх атиң маска тусарин курдук осол төрүөт төрдүн иң-
 нарі тарпыт ымсы билāх усун субуја батасынан сыраига туора
 оџуста [абасыны]. Кулар хоңурута быса ыстанан барда, сирі
 ханын курдук хара хана «субурус» кына туста, ырчыгынан
 арар ыт сырајын курдук «нјолос» кына туста [сыраја], ланнах
 дјас кыдајы болотунан утары охсон барда. Охсусу улахана 1)
 буолла, кыргысы кытанаға буолла, муң бысылана буолла, балаі
 баталҕыјата, соххор содуома, сілапіаі сілііата буола туста, ус
 туннах күңда ыі быса хараңа буолан халла. Сіті хонук туоларып
 кытта абасыны ағыс сирінан асағас бастата, тоғус сирінан ойбон
 бастата, сатта сирінан сикаі бастата, өлөрөн-өсөрөн барда, кы-
 јан-хотон барда. Сіті курдук кыаіда да апиіата суох усуктах
 тімір ураңыга оңордо, кырылах тімір крәската оңордо, уөдән-
 тасан [гынан] ысан кабіста.

— «[Ата], аңараитан арағыстым, іліасайтан таідім! [Кутур
 өстөх] балтыбын хална ара гынна?» діән саны турдағына —
 маған дугуі бымыты ұтталланан халлан Кун Цөллөрүт 2) бухатыр-
 раттара оңојон туран ус үөстāх өргөнүнән таңнары тусаран
 біарділәр [балтын] — ону цөллөх тојон ісагаі ытысыгар тусаран
 ыла — [өн-ңја] аталлар бу курдук [ырыя]:

— «Ца, коко, бу бісігі цон күлүгә көстубат ырас күндүі
 маған халлан олохтох буолан баран быртах былағаі бајалāғі
 кытта, кәріа-харыа дусуннāғі кытта, кәңсік-муңсук сыттағы
 кытта охсусуохнут дуо? Ол буолағына балтыгын чахчы харах-
 хар көрдөрдүбүт, кріәпа ілігар туттардыбыт; буор доіду буојуна
 буол, сір сита сілінаја буол! быралыја бырасты!» діәтіләр. Ол
 ганҕа баран халлылар.

Онуоха бу кісі [Тојон Нјургун] үтүө да тыл суох, мөку да
 тыл суох, — балтын сукта, «доідум туса бу буолуох аба!» діән
 баран тус собуру діаккі қуолутунан атарах-сатарах бара турда
 тосхојон.

Бу ісан ұјалāх сасын усталāх туоратыгар харағынан көрүөх-

1) III.: улахана. 2) Выше: Цөллөрүт.

тѣҕар санатынан тѣбатах, кѣхсунан сѣраібатах, ураты хочолѣх, туспа дойдулах, атын арылах бѣлбѣт сѣрѣгар калла. Кѣрѣн істаҕинѣ—кѣрдѣк даҕаны баі талымнах, ѳнор кѣскѣмнѣх¹⁾, укса ѳйдѣм-мѣт уруң сѣруктѣх, ахсана бѣлбѣт хара сѣруктѣх, кысынната кыталыктах, кѣсѣнната кѣѣрагаідѣх, сѣскыта татыҕыктах, барбатах барахтах, кѣѣѣбатах кѣраҕаччылах, быстыбатах быҕырыттах, ѳруобатах ѳтѣннѣх, харабатах кѣҕѣлѣх, санатынан аҕы толоҕо цалкыҕа турар, тѣнѣ суох кѣнѣса діалѣңи, кѣн чаҕан, аҕы сандыҕы саҕан саҕын дойдуга калла. Маннык утѣѣ сѣр буолан баран сѣлгыта ынаҕа сутакы цылҕаны²⁾ сѣѣсѣ курдук тѣлѣра хатарыҕыт. Бу сѣр хаба ортотугар кѣннѣктѣх ат кѣѣѣ сѣѣсѣ сѣлѣн тѣҕар кѣмѣсѣ уорук³⁾ балаҕан кѣлбѣтѣҕан кѣсѣнна. Чѣҕдіаннѣх цѣл тѣстѣх, чѣҕданнѣх тусасалах ыал ѣбѣт. Оѣнѣ ҕіанѣн [ҕіана?] ѳроі тѣннѣрыгар олохсуѣбут, кѣлѣ ҕіана кѣлѣр сѣннѣн туппѣт сѣрѣгар калла. Дѣм діалаҕи ысыах талҕаммѣт, діалаі ѣлбах оѣнѣ туругурбут сѣрѣ буолла. Алѣс сысы арҕа бысаҕасын саҕа араҕас дірѣң діалаі тѣсѣлҕа тардыллыбыт, арҕи хатың курдук араҕас сѣтѣр аңылылыбыт, чѣѣѣ бастах чѣѣѣсупѣт, кѣрѣан аҕах кѣккалѣбѣт, чѣрѣн аҕах туругурбут... Саха сѣрдара, цѣн талылара, кѣсі карѣмастарѣ, ураңхаі бурдара, омук ѣттахтара, тојот улѣс тѣсѣматтарѣ муі-пѣсѣгубѣт сѣрѣ буолла. Кѣні хаја даҕаны діаккѣ аралыҕыбакка сыраҕын тѣсѣннан кѣлѣн ісѣн тѣбастѣ тѣсѣлҕа хаба ортотугар балтын сѣкпѣтѣннѣн. Ону аҕам сѣстѣх ѣмѣхсѣн цѣхтар іннѣн тѣсуја хабан⁴⁾ ылла. Онуоха тохтѣтѣ. ѣмѣхсѣн тыл ѣҕѣ турда (ыллыр):

— «Буо... буо... ца... кѣр... буо... Цѣлѣѣх алѣс тојоно, аттѣх алѣс аҕата буолбут, Тојон Ннѣргун, дѣрѣѣѣ буолуі! «Кѣм аттѣх ѣалта кѣлѣм» діан саннѣҕын... Кѣіаң Толу-ісагаі-хотун олохтѣѣ Ннѣрнѣја-баі-тојон Ннѣрнѣја-баі-хотун діан бѣсіҕи буѣлабыт. Утѣѣ тылбын ѣлѣѣн ісѣт, ытык тылбын сыаналан ісѣт! Ннѣсѣі булан оморѣр, аҕараі кѣбнѣтан оморѣр... Кѣіаңмѣт кыаран, усѣммѣт кылҕан оморѣр цѣммѣт... Кѣрѣр харах ірчѣтѣ, тојон сѣрѣх ытарҕата,

1) III.: юскямпях. 2) III.: дсыллагы. 3) III.: оруң, IO.: брун [ер. сѣрун]. 4) III. и IO.: хамап.

хара быар тулајаға бір кыс оҗолѳх аҗибіт... Арға халлан маған дјѳлүк¹⁾ кылын ұлағас сыата уғунохтах, мінжігас сыата амсактағх, цјуола тута уғуналах Кѳмүс-Чѳмчүкайдан-күо дјан ата. Ону [ол оҗобутун] кіргіл кыл катағин тута кілбажан көстѳр кілбианнѳх кіаң халлан кінәсѳ Кака-суорун-тојон ағалах, Даллахтыр-дағда-бүраі іјаіах Бохтѳботох-модун-мѳі дјан абасы булла... Цѳа, сағаріам, абасыттан арар, іліасіатан быса... Абраллах аҗы сіанѳ асынылағх буолоуоң — абра, кѳмүскастағх күн улүсун күнду маңы оҗото буолоуоң — кѳмүскѳ! кѳмүскѳ да, біабажім!»

— Онуоха Тојон Нјургун балтын амѳхсіңнѳ бірда, бажатѳ собуру дјаккі ајанын бысығын кубулутумуна бара турда (амѳхсіңнѳ ылыыр):

— «Цѳа, амѳхсің, чахчы кірдік оҗобун аң іліғар туттарабын, атыңца кініаха да туттарбапнын. Былағага быцатар буолаҗаны... Быцаттахкына, ца, мјігіттѳн хоргугаҗағын, бажажіттѳн хоргутар — ону бідүб! Оідүбтүң дуо, амѳхсіан? оідүб!» — ді-ді бара турда.

Ағыҗах састағх соноғос атыр сылғы цѳхсѳттосо тураларын курдук цѳллѳх туораі маған тумул ұрут кырытығар абасы уола сытамматах сыраідах, тупсубатах цјурдах, үдѳн-цајан бажалѳх кыаҗар баја асы-сі олорорун көрдѳ, [кініаха] ѳрѳ хамаң тағыста. Осол тѳрүѳт тутулуга буолбут ымсы білѳх батыҗатын таңнары таҗахтанан туран, бухатырды тутунан, буолунаідѳ мағгыланан туран ус ѳргѳстѳвүнѳн ѳрѳ көрѳн туран ылыыр:

— «Цѳа, көр бу, аңараі ағыс ыдах архаға, іліасі сатта ыдах чіччігѳ! «Ағыс аҗы асынылағх сіанін, іла іаҗахсіт тапталағх оҗотун ојох ылыам» дјан олороғун дуо, тѳбкүѳн? Хантан калбітіңі — ол устун тѳннѳ тур, тѳбкүѳн! Ону буолбатахкына — уеуктағх тімір ураңыға оңоруом, кырылағх тімір крѳската оңоруом! «Тыал салғын ірчігѳ аттаға» — діамѳ... Бука-баччы буор доіду бухатыра, сір доіду сілінаја Тојон Нјургун атабін, ханнағх аҗағх, хара тѳбкүѳн! Буја!»

1) ИО.: джѳллюк.

Онуоха абасы уола уңуоргунап одулан, анаранан анаран, кылчаҕарынан кыҕан¹⁾ — мус харалҕан абит — кинини ца кордо, тобтуттан атаҕын хаптаҕаҕыгар дари корон «бурулус» кына одулан кабиста, ыары бас сыбалын курдук ыдыр-быдыр ытысынан чарапчыланан кабиста, ол ганҕа субу курдук ыллыр:

— «Баи... баи... кор бу... бу... Ар цалы! Уол оҕо... оҕо... уола, баја... баја... мандар... мандар... сырай... харах нi... нi, оҕолор, оҕолор! Ол²⁾ даҕаны... да арари... арари... бытарыҕар буор куртах³⁾, салыҕар салгын куртах³⁾ саха ураҕхай оҕото... оҕото... даҕа diäliidic, ордук уннуң, улаханлык сананның, доҕор, даң. Хајата да буоллар тојон долуо сүрэхкин амсахтаһиам буолоуба, хара ханҕар хасытыам буолоу... буолоу, ноко... ноко!»

Онуоха Тојон Нјургун нохтолох сүрәҕа амник кулун курдук өрө мөңө түстө. Ити ганҕа күстөх атиң маска түсәрин курдук сырајын туора охов убарытан кабиста. Онуоха абасы да уола охсусуҕа атисигә цоҕурдах абит, ырцыгынан арар ыт сырајын курдук «нјолос» кына түстө, икки өттүнән биләх ханнах дјас кыдајы болотун сулбу тардан ылла да охсусу улахана⁴⁾, кыргысы кытанаба, муң бысылана, балаи баталцыјата, соххор содуома буолла, ыи быса дјабин кугас хараңа⁵⁾ тиксисә түсән кабиста, халлан сындыс уотунан кымнҕыланна; долгубатах муора долгуида, хамсабатах халалар хамсатылар. Ус түннәх күңңә кудан күстәринән, орулур охтарынан арби битә табис таң цон буоллулар да ол арари ус хонук туолутугар абасы кисини тимир kilia кујаҕын тобута сынјан кабиста, аҕыс сиринән асаҕас бастата, тобус сиринән оибон бастата, сатта сиринән сикаи бастата, кыајан-хотон барда, умсарыта холоруктатан туңнари халбарыја бысыланна. Онуоха карис ата исар абасыта (ыллыр):

— «Ар цалы, уол оҕо уола, баја иңр сити... хаја доиду утун

1) ИП.: кылчарынан кыан; по ИО.: кынчарыјан кабиста. 2) Необходимо отметить, что ИП. пишет то ол, то уол [= ол]. 3) куртах = куттах (adj. отъ кут). 4) ИП.: улаҕхана. 5) ИО. читаетъ: ыи быса им балаи хараңа.

туңујун, отун каратин амсахтанан итиллибит ириңаји, оғолор? До-
бор да! ан мин да тупсан көрүөхпүтүн хайтах буолоуи... буолоуи?
Ол буолабына канәҗәскиҗа дылытын кансан оңостуох атилар
ытчат цоңцо, добор да... Тојон кісі буолабың — толкуида. Мин
даҗаны да ытык ытчата буолабын, уцуор харылы кісі буолабын,
тојоком... тојоком да!» дір.

Онуоха бирдәра ца кичәјан кырбан барда, үдән-тасан оңо-
рон барда. Тојон долоу сураҗин, хара быарын үсә аллара үнүк¹⁾
ыјата. Ону хара суордар хасыты-хасыты сийн бардылар (быса-
тата Ибіс кыргытгара). —

— «Су!» дән өрб тынан уоскуида. «Абасыттан²⁾ арабыста-
бым, илјасайтан таидәјим, собуру-бөбөнү солбонуттабым!» дән
үбрән-көтөн амәхсиңҗа калла.

Амәхсін тосуја кини балтын, бәјатин кысын икки цахтары
сиатан утары калла киниәха, ол ганја атар:

— «Цә, тукам, бу Тојон Нјургунца ојох бар! Омук аттаҗа
буолар...»

Онуоха кыса іадәс хаҗысан барда, субу курдук дір (ыллыр):

— «Цә.. буо!... «абасыттан арабыстым» дјабитім — аңа-
раи асары аңнан калла, «илјасайтан таидім» дјабитім — илјаси сјаи
дијилјан калла. Киниәхә барыам кәриәтә хара тыа дјылған маса
дән көрдөсүөм, күөх далаи дјриңин көрдөсүөм... Кутур өстөх даҗ-
даибыт буолоу ини?... күттәибит буолоу ини?... Тыи, сыраја хараҗа
сабыстан тусан да! Бу... буја!»

Онуоха амәхсін тосуја тыл атә турда (ыллыр):

— «Цә, тукам, Тојон Нјургун бухатыр! Бәјәң да кияң урах
курдук чөи баран күхсүгәр сыаналан көр арар³⁾ ду... ду? Цә, ол
буолабына — мин даҗаны көрдөхпүна — атиан да атарҗа дылы...
балыктаҗар калаҗаи, сымыттаҗар бүтәи кыс оҗо буолар, биәбә-
јим! Цә, ол буолабына — мин сунаҗалы оинүр үрүмә долгун
көлујабар көстүбатә кытта көрсүбүт күөх цаигын көи арар сал-

1) ИО.: уннук. 2) ИП. въ текстѣ прибавляетъ: или ажарайтан
[аңараитан]. 3) Въместо арә.

гыңна көңү оџустарап каларың буоллар кини да аҗигиттан ордук кимийхэ барары барбат буолуоі? Тус хоту бар сунар көлүжам да, тукам!»

Онуоха аса хоту дйаккі бара турда. Амѣхсінңа атар ырыанан:

— «Ца, амѣхсін, бу мин ыар цаңса саңабын оідуөн ісіт! Амѣхсін, оџобун былабага былцатар буолаҗаҕын! Ца, [аҗигиттан] іастіам... Атынтан кімтан да іастіам суоҕа... Оідуөтүң дуо, амѣхсін? Оідуө! Кірдік чахчы санабын атабін, амѣхсін... амѣхсін!» — ді-ді бара турда.

Улам-улам бардар бараммат, аккірэттар ситтарбат от урах устун оџом сјаам сіалан бара турда. Толбоннөх торуоі ыраі доіду тонолуҗан халла, сір доіду аргічіян халла. Тыл ата-ата бара турда (ыллыр):

— «Ца... көр бу, амѣхсін алцархаі оіү буолбут кіаң көбүстѣх абіт, уөдән оіү төрдө үгүс утуман оідөх абіт да ні? Ханна бар урүмѣ долгун көлүҗатаі? Көрдөрүң араp 1)! Көрдүөм буолуо!» — ді-ді кысыра-кысыра дјөхсө күстѣятік сүрѣ турда, аміска хара сар урдүттән «өңөс» кына түсар курдук «өңөс» кына түстѣ. Холбурдан көрдөбүна — сятта уон сасан аллара аргічіян көстөр сытар ынах ханнын курдук сымара тасынан долгуннура турар үс бүруктѣх оіү көлүҗата [көсүвнѣ; онуоха] сымара тасы браҕан көрдөбүна малір табах курдук үттү [= үтү] охсон кабістѣ. Ону көрдөн туран тыл ата турар (ыллыр):

— «Ца... бую... көр бу, амѣхсін, ду? Уөдаңна сібілін төннөн тіян кѣтаҕын асыттан сіатан аҕалан, «маңнаі аң сунав көрдөр!» діатѣхпінѣ — хојукку хонукка, канјікі күңнѣ уөбү оџостуох анаі абалара буолуоҕа 2). Ол кѣріятѣ бір сымыт ханна сытыбататаі? Олөбүм да! Буја!» — діата да төттөрү холоруктан, туңнарі дјігісіян, аҕыс кырылах тімір чуһуе балык буолан сятта уон сасан үрдүк сіртән соџотохто күрулҕанігар ыстанан түсан кабістѣ.

Ціи ыстанан барыахтаҕар киніні тарыбыт тас дәлібі бара сырытта... Үс хонук тухары сапатынан цалкыја сырытта...

1) Вьесто әрѣ. 2) III.: буолага, IO.: буоллага.

Тахсара буолла — кутуругун лабычанынан долгун тулутугар сырбајан оѳуста да соѳотохто¹⁾ маңнаыгы сирігар²⁾ тас уорѳатынан тасылла тустә, бәјата бәјатинан буола тустә [да] амәхсиңҗә кәлбитинәѳар турҗанник тижан калла. Ол кәлтигар кысын кини балтын утары ситан тосууда киниәхә, ол ганҗә тыл атар:

— «Цә, тукам, Тојон Нјургун бухатыр! «Туох тусуттан итинник сирҗә ыјан ыттың?» диәтаргин — бухатыр киси сүрәхтәнар, киң халлан сатта уон кулан арар дјәллик кылын иңә усарымлар, уолан киси көхсүн хана умсујулар, кыс цахтар амјин ута цараканнар олу үс үстәх күрүлгән колүјатә дјән ити ата буолар. сәҗәриәм ини! Цә, «туох тусуттан ыппытыңы?» диәтәхкинә — илә иәјәхсити ахтар ајысыты кытта чәхчә бәјабипән туран кәпсәтирим, тукам! [Онно әтәлләрә:] «Уруң Ар тојон аҗа аҗыс салалах ал дүп масын төрдүгәр хәрдабатах атыр бугул саҗа үруң толоѳу ујаланан итиллән сытар Уруң Арылыҗа Баи хотунтан төрүөҗә ситә силинәи Тојон Нјургун бухатыр [диәбиттәра]. Аҗыс ајы аймаҗын канәҗәскиҗә дылытын аңаратан абыр асынылах ајы сiana буо-луо» диәбиттәра. «Хојуккуга дылы күн улусун күөмчүлүр, соѳуру бөбөтүн солбонутар, толук буолар иәјәхсит тапталлах оѳото буо-луоҗа [диәбиттәра]. Ус үстәх күрүлгән колүјәҗә сүннәҗына — мүр-тәр доидуга муңурун буларбат Кыланнах Нјургун-бөбө атырыа» диәбиттәра... Оидүөтүң дуо? Оидүө, тукам, Кыланнах Нјургун-бөбө аҗкын да, тукам!»

Ити кәлвин өттүттән субуруччу амia да тыл әгә турар:

— «Цә, тукам, бидүөн исит, оѳолөх тојонум! Ол бу мин икки— уоллах кыс — оѳолөх аҗим... Цә, уол оѳобун соѳуру-бөбө ку-булҗата булла; иләсәи аран албасын дјкәи чәрбатинан аңарәи тунүктәх түрмәтигар түсәрән сытырар усү сордөх халлан сор муосун туора минјән үөскәбит Тоң-дүрәи дјән аңарәи-бөбө. Оѳом ата — «тоѳустах састәх ардәҗиттән тосоѳо тураҗас аттам-мыт Чобө-киси-дјоѳус-баркан» дјән әтә. «Ону [оѳобун] ситән күн

1) III.: соґотохко. 2) Вм. сирігар ИО. читаеть: сырын үр-дугәр.

дйаккі салажан бар!» дйан ырах ўрдүк сиртйан халыктах бажам хаңкыжан, тонобостох бажам тоңхојон арабн.ус [бара] хара күлүккәр сугуружан булгужан көрдөсөбүн да, оғолох тојоком!»

Онуоха «иситтнм истибатнм» дйахха абылах тус собуру аса ажаннан куолутунаа саты бара турда, ол ганја ыллыр амәхснцә:

— «Ца, амәхсн, чახча кнрдк атабн: оғолох балтыбын ан... ан нлгар туттарабын, атыны бнлбаппн... Ойдүн исит: ажигттан йастнйәрнм буолуо!» днр.

Кннн дйатах кнсн бухатырды тутунан, буолунайды магытыжан, куннүк снргә тоғустута чугулан. атарах-сатарах снлан бара турда — [торҕо томон дойду тулатынан, кыты бысках дойду кытытынан, абнр цабыл дойду аңцнјатннан, н хаја аргнта тутутунан (тутулутунаан), буор хаја муннугунаан. Тас хаја алысыта, снр дойду снпснга, ан дойду улағата буолан халла. бысах бн курдук ткнскнсн тнбнлән артык буолла¹⁾].

Бу дойдуттан тахсан унара-манара бнлнбат от урах устун унгуран баран нстаҕна — маҕан дугуи быллыт утгалланан халлан Көрө-көмүс-бухатыра буојан халла:

— «Ца, ноко, Кыланнах Нјургун-бөбө! Атырарын атырдың да бу мнн атар тылбын ойдүн исит! Ол бу собуру сордөх халлан сор муосун туора мннжан уөскәбит Тоң-дүраи бухатыр, сатта нрәр бнтнјәр дјас амағатн тусабыт тоңус кнсн ојуна Арцаман-Јардјыман [днән] аңја кулуттах, холоруктах хоту халлап нрчнта Таллан-бакнја [днән амнә] хамнатчыттах. Бајата [буолабына] собуру-бөбөнү сордөх суругар тоғустах састах ардәбнттан сурунбут кнсн ата. Ца, ноко, төннөн көрүи! Уолугунан ажахтах ујусках халлан улусун тојоно, кәтаҕннан харахтах дјакә бұраи настнлнәгнн таллан суоруга буолуо!» днр.

Онуоха Тојон Нјургун атар:

«Ә, убай! бухатыр кнсн аппнт тыла арнснән: төннүөм арә соҕа! Мнн даҕаны ағыс ажы асынылаах снанабн, тоғус нлә нәјәх-

1) Последняя пять строкъ, начиная со слова торҕо, въ подлинникѣ зачеркнуты.

сiт тапталах оѳотобун. Ону кѳрѳн туран кѳмүскѳбатахкитiнѳ
кѳнаѳаскiгѳ дылы бѳјаѳит ѳккыт буолуо!» — дi-дi бара турда.

Улѳ доiду улаѳаланна, сiр доiду тоѳус кiсi хѳѳысарын кур-
дук ѳрѳ матарыѳан таѳыста, соѳуру халлѳн кытытынан таѳнарѳ
матарыѳан тустѳ, сон саѳыѳах курдук сабыта тусѳсѳ турда, ус
буруктѳх [тѳѳрт тѳптурдѳх ¹⁾] халпѳхтах хараѳа уѳдѳѳнѳ тусѳр
[артык], Бухатыр кiсi кѳхсѳн уѳуѳѳа уѳѳук ыѳаммыт, ѳккѳѳi
охсуллубут. Оѳоѳѳор кiсiнi оѳоѳѳуѳар кiнiнѳн хѳннѳх ѳулурѳѳа ²⁾
хара суол таѳнарѳ ѳулурѳѳан тусѳ турда, соѳуру сордѳх хал-
лѳнѳ тахсар мѳс ѳолуо ѳртык ѳрѳ iбiргѳн таѳыста; уѳсѳ ѳрты-
гынан соѳуру халлѳнѳ таѳыста. Сол таѳыстаѳына — соѳуру хал-
лѳн улаѳатыттан кутѳ уоттар убаѳан чѳчыгырѳн таѳыстылар.
Iтi кѳлiн ѳттѳттѳн халлѳн уот сабаѳа атын мiммiт, ѳлѳ мѳѳѳѳнѳ ³⁾
ыѳырыгар хохоччу олорбут, муѳур тiт бысаѳасын курдук сы-
таммѳтах сыраiдѳх, тупсеубѳтах ѳѳѳрдѳх, алѳаммыкка дылы амѳн
ѳѳамѳн ѳѳахтѳх, уѳдѳн ѳѳѳан бѳѳѳлѳх абѳсы уола утарыта ⁴⁾ сыты-
ѳан iсѳр. Кѳрдѳ ⁵⁾ да билѳ: Тоѳ-дѳрѳѳѳ бысѳта. Ону кѳрѳн утары
батыѳатын сол доiду мѳс ѳолуо сiрiгѳр туруору ѳнѳн туран тыл
ѳтѳ турар [ырынан]:

— «ѳѳѳ, ноко, холоруктѳх хоту халлѳн iрчiтѳ, Таллѳн-бѳ-
кiѳѳѳ, тѳгѳх доiду тѳѳкѳнѳ! Туох тусуттан тоѳѳѳѳѳ атын уорѳн
[мiнѳѳан] ханна бардыѳ? Тѳннѳн [бар], ханнѳх ѳѳѳ! Ылар ыѳѳѳѳѳ,
нѳсѳр хоносо iсѳбiн ѳн тоѳѳѳѳѳ... Чыстаѳ буолаты ыраста! Тоѳѳѳѳѳ
ѳлѳѳѳѳѳ ⁶⁾ кѳмнѳх таѳасын таѳыннын, кѳрiѳс-хомуруос тылы кѳн-
сѳттiн, кур холѳѳѳѳѳ кунанын булуннун! Кыланнѳх ѳѳѳѳѳѳ-бѳѳѳѳѳ
чѳхчы бѳѳѳѳѳнѳн iсѳбiн... Иѳiкѳѳѳ iлiлѳх [кiсiбiн], алѳархѳѳѳѳѳ
тах кѳлiм... [Уѳѳѳѳѳ] ѳттѳѳѳѳѳ бѳлкѳѳѳѳѳ ѳѳт саѳѳ бѳлѳѳѳѳѳ хѳѳ
уттѳллѳх
буор доiду бухатырѳа iсѳбiн!»

Абѳсытын уола тохтѳн бу тылы iсiттѳ да соѳуру халлѳн
улаѳатын дiѳккi кутѳ уот ѳѳѳѳѳнѳн кытта «субурус» кынап

1) Эти слова въ подлинникѳ зачеркнуты. 2) Ср. выше (стр. 83):
ѳулурѳѳан. 3) НП.: мѳгѳнѳ, ИО.: мѳгѳн. 4) НП. и ИО.: ассарытта[?].
5) Последнiя три слова ИО. читаетъ: сытыѳан iсѳрiн кѳрдѳ. 6) НП.
и ИО.: ѳлѳннѳ.

төннө турда. Кипи буолабына — абасы канжиттан калин оттунан кэхтэ санамна ара, илин оттунан чугуја бысыланымна, бухатыр кісі тутунутунан баран істаҕина — алҕархаи олү сугулана, уодан олү кыстыга буолбут ібістэх ханнах балаҕан туңнәри дјабидја турарын көрдө да [тијан калла] сатта кісі ыатарбат ночоттох илн хара (діалігі) халҕаны асан ціаҕа кірдә — туох да биллібат, араи сыталлар абит кататарин, суол аныгар, хаҕас діаккі үс сир сідјиң әриән кыллара... Хаҕас діаккі кыл сырбајан калла да кісіні барба-кајиттан хабарбатыгар дылы әрillä тусан кабіста, іккітә тусаннах и [sic] хамнатчыт абит чаччы бајаларинан буола түстүәр да іккілї оттупан биләх ханнах дјас кыдајы батастарын туппутунан илин калин оттуттан ырҕыгынан әрәр ыт сырајын курдук нјолосо сытыјан бараннар тијан каллиләр.

у — «Көр, бу, ноко... ноко!... туох тусуттан бу мін кісіні әтә-мөңө каллиң? Аппіаккин атii, өсүк цајаңнын ¹⁾ капсиә... капсиә! Бытарыјар буор куртах, сылыјар салгын куртах буолан баран дә-гיא діәлиидиң ²⁾, ордук уннуң, улаханлык сананның! сон [сөң?] сө-лбөјү (сүрәх) әмсәхтәниәм ³⁾ буолуоҕа буолуо бу!» дір.

Абасы уола иңјә дїрин [кытта] сотору Кыланнах Нјургун-бөбү осол төрүөккә ымсы биләх усун субуја батасынан — атиң маска түсәрин курдук — охсон убарытан кабіста: куләр хоңурута туора ⁴⁾, сыраја быса ыстанан барда, сирі ханын курдук хаана «субурус» кына түстә. Сол да буолан баран охсусуҕа қоҕурдах кісі абит: іккі оттунан биләх ханнах дјас кыдајы болотунан утары охсон барда. Охсусу улахана ⁵⁾ буолла, кыргысы кытанаҕа буолла; балаі батал-цыјата, силәпиәи силлиәтә, соххор содуома буолла тоҕус хонукка [дїәри охсустулар]. Тоҕус хонук туолутугар дїәри катәснїттарә, ол гәиңјә іккі хамнатчыта іккі аңы бара турдулар, ол гәиңјә са-ңаләхтар ⁶⁾ (ырынан):

1) III.: джаяны. 2) III.: джелїдїнг. 3) IO. читаетъ: сон сөгө-лөн сүрәхкин әмсәхтәниәм. 4) IO. читаетъ: куләр хоңурутун орто-тунан туора охсон убарытан кабіста. 5) III.: улахана. 6) У IO. вмѣсто этого слова стоитъ: әтәлләр.

— «Көр, бу, тожоком, Тоң-дүраі дугар да! Кампāх хонук сипит ца бадаға нї? Ол буоллағына быралыҗа быдап бырасты, бырасты буолуї! Турбуоннāхха тубаспккнн, усуктахха уоцаспыккын нї...нї, оҗолор, оҗолор!»

Абасы кісіні ағыс сіріпән асаҗас бастата, тоҗус сіріпән цо-лоркөї бастата, кыаҗан-хотон барда, олорөн-өсөрөн барда. Онуоха абасы уола кәріас тыл аҗа ісар (ыллыр):

— «Ар дҗалы, ар дҗалы! Уол оҗо уола баја [мандар] нї! Хаја доїду утун туңуҗун, отун каратнн [амсāхтанан], цахтарын ымаї да кїалїтнн¹⁾ тала табан да уөскāбїт ірнҗаҗнн, оҗолор? Бу мнн кісіні өлөрдөхкүна да ыацар аттаннāң, өлөр да бајаланнāң, тохтор ханнаныаң буолуоҗа, уја сасың тухары олоҗої цолоҗої олоххо оло-руоң суоҗа, ноко! Ону бајаң бїл дїбнн!»

Кннн кннн сөччө кыаҗан-хотон баран тулутуох-тасннāх кннн буолбатах абїт, уодан тасан оңорон кәбннā.

— «Ацарантан араҗыстаҗым, нннāсатан таїдаҗнн, соҗурӯ-бө-бөттөн товолуїдаҗым!» днн уөра-көтө турда.

Уодан өлү кыстыҗа, ацархаї өлү сугулана буолбут нлбннāх кыа хан балаҗан нс өттунан көрдөҗүна — сыгар ынах ханннн курдук сымара тас күлүстāх чуланы көрдө да өнтү²⁾ табан кәбннā, ол ганҗа [нснҗар] «өңөс» кына тўстаҗннā — чаччы-баччы бука кнрднк бухатырга сөптөх, буолунаїга маїгылах, бысатын ат-тахха — кнннāтан ара арбнн бохтусах кнннн көрдө. Сары тыҗыса тацастах, тунā тунуктāҗнннн дөгдөччү таңныбыт, ағыс кырбылах тнмнр остуолбаҗа тнмнр хаты бынанан хантаччы калҗннāн кәбнннн абнн, нәслā ара тыннах турар. Баҗытын осулла [осулу тардан кәбннā], бајатнн аҗы нлганн, уруң толоҗу быса уруїдан ыллан нснҗар снātгā, тасыгар угунуохтата — кннн уруккутун курдук тнллан хала. Ол ганҗа кнннләр цон уцурдан ыҗытыстылар да бн-лнстнләр да «ан хасан хангах барыаңы?» днн ыҗыппата өлөрү турарын өрүсүтгарбнн кнннā, халлан сурар сындысын мнннā да

1) ИО.: ымаї көмүс кннлннн. 2) = унтү, ұлтү; ИО.: көрдө, ол көрөт ұлтү.

хоту¹⁾ халланулаҕатын дйаккі соҕотохто суох буолан халла. Кии даҕаны ыһыппата, сагы да буоллар тулутан-таситан калйах киси буолбатах.

Нјіріліја Баі хотуҕа тіјан каллаҕина — даіаі ысыах таігам-міт, торум²⁾ ысыах барбарбыт, оінуулаппыт. Ыалыгар каллаҕина — амāхсін куолутунан кінйāхā іккі кысы іккі өтүгар сіатан калла. Онуоха [Тојон Нјургуи] кәпсәтә барбата, бајатін балтын ылла да сүктә, ол гәиҕа ілін дйаккі бара турда тыл āтә-ātә (ыллыр):

— «Ца, амāхсін, Нјіріліја³⁾ Баі хотун ду! Ацархаі олу сугулана буолбут кінй көбүстāх абіккін, уөдāн олу кыстыга буолбут утумāн өдөх абіккін! Тылгын кәпсәтйам суоҕа, аскын асыам суоҕа, цйаҕар кіріам суоҕа, кыскын ојох ылыам суоҕа, амāхсін... Ойдуөтүң дуо? Ойдуө, амāхсін! Бу мін ыар бәріккін, усун өнөбун хојутун хојут мін киси суон чаҕан сурахпынан, ыар цаҕса ілпиппийāн — абасы ду ајы ду ојох көрдүөтāҕина — кыскын бйарар!.. Ол інјинā кимйāхā даҕаны бйарар буолаҕаңы, ону өйдуө! өйдуөтүң дуо, амāхсін? өйдуө!» дйр.

Бу тылы āтāt балтын сүган кәбістә да «доідум бу тусунан бар буолоуҕа!» дй санаҕа, сајыңны күн тахсытынан тус ілін дйаккі бухатырды тутунан, буолунайды маігыланан куолутунан күннүк сіргә уон іккілітә чугулан аҕарах-сатарах ајаннан бара турда. Кіси киси тулутуо-таситā дуо? Аттāх Айдарыкы аласын арҕа өттүнāн «өңөс» кына түстә. Күннүктāх ат көбө соҕус сіалар көңдөі уорук⁴⁾ балаҕаныттан кінй барын курдук буруота хојутук унарыјан арар, уруң хара тулāҕа дјөхсө албабікка дылы буолбут. Ону көрөт уөруөхтāҕар кысыра көрө киси буолла.

— «Мін киси аи дойдубун дојду гынан, аласа цйабін цйа гынан олорор кимтāн кінпāх, хантан ханпāх урайбат ороспуоі, бараммат баранак олорор буолла? Хајата да буоллар — абасы да ајы да буолларгын — уөдāн тасан оңоруом!» дй санаҕа.

Цйитігар чугасан каллаҕина — урут кінй барына сәргә суоҕа

1) III.: хото, IO.: куота. 2) III. и IO.: турум. 3) III.: Нјі-ріліјар. 4) III.: оруу, IO.: орун (ер. стр. 87, вын. 3).

ус иҗыгыл тас сарга аңылыбыт, күла суоҗа әміә да сус бөдөң тит¹⁾ куйгубнәх күла оңосуллабут, күла сарга іккі ардынан кычыгырыр сымара тас муоста буолаи халбыт. Ону көрдөбунә — кыраса харга кісі суолун курдук кісі хаман тахсыбыт саргаҗа діәрі. Ону көрдөбунә — отто саргаҗа куруөләх көбүлләх, тибілләх сіәлләх, холоруктаҗ кутуруктаҗ, кәтит тасәләх, урдук мындалах маҗан ат турарын көрдө. Цә, доҗор, мін да көрөн турдаһпына — бухатыр кісі кысырыта сурдәх абит: цусунә уларыида, улү урәх сүругүн курдук көхсүн хана кырылы туста, уоса-тисә хаңха ілін кәлін бүргәтин курдук сылларыта тардан барда. Лип²⁾ хәп халҗанын тәләҗа тардан цәҗә кирдә балтын сукпугунан. Цә, тус кәтәҗәрін ороңо алас сысы арҗа бысаҗасын саҗа араҗас туөлбә маҗан остуолу тардынан кәспит чахчы кирдик төрөл кісі. Ус тура бачәтинәи кісі [урдуга], тунә тунуктаҗинан дөгдөччу таңныбыт, сары тыҗысынан дыгдачы таңныбыт барҗа бәҗәләх кісі асы-сә олорорун [көрдө]. Сімасина суох аҗинан, хана суох хасәнаи, ұта суох ураҗынан, коҗу кымысынан күбәҗин оңоро, самал кымысынан санатын тарҗата, көмүрүө уңуоҗунан тисин аңына олорор кісі буолла, кинини кісі діәҗинәҗар ыкка да холуҗа көрбөт кісі буолла. Мүр-тәр дойдуга муңурун булларбатах Кыланнах Нјургун-бөбө балтынын бастың ороңо олордо, — әсә сыраҗын сырайданан, Нахара ханын ханнанан, бөсүк цәҗан бәҗәләнан, сирі сары цусуннанан, утары көрөн олорон тыл аҗа олордо [ырынан]:

— «Цә, көр, бу, доҗор! Кимтан киннәх, хантан ханнах мацаи аллах, суру цалы чугуччу? Ким хаҗа цәтин цәләнан озорор улус удурҗачыта, атын аҗа усун цәрбәҗситә буолаҗын, дугар? Аккын атii, уңуоргун умсуи, төрүөт үскун түбсуи³⁾, тылгыш атii, саңаҗып іситиннәри! Хаҗата да буоллар усуктаҗ тими́р уоҗан илбис уранҗыга оңоруом, кырылах тими́р кытыан илбис кыраската оңоруом, үөсә аллара бис усугар уңук ыҗыам, дабдарга браҗыам буолуо!» — діәтә.

Онуоха бірдарә ыт урбүтунәҗар кусаҗаннык іситтә көрүөн

1) ИО.: титинан. 2) ИП.: дин. 3) ИП.: тоҗутала.

да баҕарбата. [Онуоха] бірдара сыраидаҕын иҥигар — [сыраја] быса барыа дуо? — кысырыгыттан ыстанан турда [да] түөбө маҕан остуолу астары утары сырајыгар тоҕо тапта¹⁾. [Онуоха] «тугуи бу?» диабитинан барабинан курдук харытыһан хаҕас диакки сiлajа охсон кабіста.

Улу ус балтатын курдук хачыгыраччы хабырына түстүлөр. Утүө аҕыҕабыт, кусаҕан диалибит цоно²⁾ утарыта түсүсөн кабістилер, абыл-обул мунвуктах бабарына диаларин тусайбычча көтүрү түсөн табыстылар. Аттах Аидарыкы алас доиду хаба ортотугар чугулан тураннар төлкө түңүрсө турдахтара иги кинилер.

[Ца] биә ыамыгар тиряппакка Тојон Нјургун-бөбө каијики диаламмит киcини сати көмүс сисигар мөхтөрөн ол доиду сымара тас сиригар кысыл кумах ысылла түсүөр дылы далби браҕан охтордо. Кыаттарбыт киcи хараҕын ута иҥин ортотугар дылы суран туста, ол ганҕа уса киcи харытын өрө анҕан сытан тыл ата сытта (ырыанан):

— «Ца... буо... Аҕараи аттаҕа буолан асары адаҕыибыт, ииасай барда буолан сiарі диалибит [абит] улус удурҕаччыга³⁾... Ца, ким киcини «кыајан-хотон-өлөрөн үдөн тасан оңорон арабин» дигин? Бу мин аҕа курдук аҕалах, ија курдук ијалах ати... Кулуҕа биллибят күндү маҕан халлан олохтох Көрө Цосөгөи тојон аҕам, Уруң Арылыја Баи хотун ијам, быдан бырастыларың! Аҕыс халлан арчысыта, тоҕус халлан домнута, сатта халлан сарабалјита, киаң халлан маҕан таби түөрөхсита, арҕасыттан тасиннах, алтан килиа таңастах Атыр Умсур удаҕан хотун адјижим, бырасты буолуи! Бу диалах, тала хаја ҕарбаңнах, көмүс [хаја] күлүктөх, ытык хаја ырдөх Тојон Нјургун бухатыр, бырасты, убаи! Ца, «бајаң атың киcиі?» диатаргин — оросу кулуи аттах Ојунјах-барҕан⁴⁾ диан аттах киcи ати. Аттырын ара аттыам суоҕа — сиаң буоллар сиа! Уцуоргун умсујан кулу, түөкүн! Ким хаја сата-асата диамии да?» — дiр.

1) ИО. читаетъ: сырајыгар түөрө табан кабіста. 2) ИП.: кусаҕана диалибит цон. 3) ИО.: улус хорсуна буолан өлөрөрү калбит абиккин. 4) Иже (стр. 100): барҕан.

Опуоха бір дара куля туста, ол ганя кісіні харытыттан туруору тардан ылла.

— «Ноко! Бу мін буолабын тојон убајың, Тојон Нјургуи бухатыр! Аласа ңабиттан, ан доідубуттан арахсыбытым тозус сыл буолла. Ол тухары сыры-бббонү сылчан, суол хап іјәні тобулан, торбо бігә дугуван, кытыап баяләбі кытта кыргысап, усуктабы кытта охусан, түрбүөннәххә тубасан баран бу каллим. Аныгы кісі баҕаңы, саі самәі саңалах¹⁾, уолуханнах обуннах буолан өлө сыстың аба, ноко! Хаитах ара сурајим хамсан— ошон тохтотум!» — дір Тојон Нјургуи.

[Опуоха:]

— «А. убаі! Маңнагыттан баяла өлөрүөх-аңатыах буолтуң— оңу «убајым тојон» діән санабатабым. Сін «атың улус тојонобуш» діән сананап олорор кісіәхә аккын атап кіркісі абита інігін?» — дір (ініта).

[Ца] ңаләрігар тахсан, үсүө буолан, үчүгәідик оиңу омордохторо. Іті кіниләр аңаммыты абырахтап бараннар, інігін үсүө буолан, өр хоңукка омордулар.

Бір сасыарда²⁾ арда турап оморон Тојон Нјургуи тым ата оморор інітигар:

— «Ца, ноко, ноко! Утуө тылбын өйдүөн ісіт, цосун тылбын оройдөн ісіт! Былыргы ңылга, урукку хоңукка бу мін кісі мантан тус арба тајиңи тиарганнах, сојуңу сугтах, ырах ырдах Нјиріліја Баі хотуңца, Нјиргіја Баі тојоңдо ыар тылы аңпітім: «мін аңпынан абасы да ајбы да калләбіпә кыскытын біәрің!» діәбітім. Оңу мін аңпынан цахтары ојох ылан кәл!» — діата (ырыанап атта).

Іті тылы істәт ініта арба діәккі оросу³⁾ кулун атың мінјән барап халла. Убаја канјиттан албап халла:

— «Ца, тукам, оросу³⁾ кулун аттах Ојунјах-баркан⁴⁾! Ілн өттүң ібіра суох буоллун, кәлн өттүң көнчүөтә суох буоллун! Со-

1) III. и IO.: саі самап саңалах. 2) III.: сасыарда. 3) III.: оросу. 4) Выше (стр. 99): баркан.

ноҕос ат саҕа соргу-бөҕө ҕажаннах буол, купан оҕус саҕа урдук
 өрөгөйдөн! Туска үһһэн, соргуга саңаран халлабым буоллун ду,
 саҕар! Балаһа балас билбатин, уоттах харахтах утары көрбөтүн,
 саҕарим!» — дьата.

Инітэ баттын [= бартын] кэҕэ тасибата-тулубата, кіра-
 тахса ҕаһаҕаһа. Соһа сыһан одулатаһына — кіһі барына суох
 от-мас кулугуран халбыт. Ол [онтон] көрдөһүнэ — усулу үһһэн
 турар босхо туоһу кураң булгуһах бар буолбут. Ону одулата-
 ғына — булгуһах үрүт кырытыгар, уһа кырылы соһус [көр-
 дөһүнэ] — хаһа ыһырдах, хатырык сөрүөһах, амаһаччы үһһэн,
 сутуга тасиннах, ү татар буолбут, тобуһун үрдүһар токуһут,
 тамыһын үрдүһар таһыһыт тыһи саҕа улаһан¹⁾ татардах миһа
 біа турарын көрдө. —

— «Тугуһи, доһор, бу?» — дьһн сосуһан көрөн турда.

Ол турдаһына — аһыс уонун туолан аһаһа кырыһыбыт, то-
 Һус уонун туолан тоһхоһо кырыһыбыт куобах һаһа сонноһ оһонһор
 одорорун көрдө. Һа, кіһи ол оһонһорго булгуһаһы өрө һаһан
 таһыста. Татардах миһа біа ат таһыһын тыһасатта. Утуктан тоһ-
 хоһуну олорор оһонһор «со-татат!» дьһн уолуһан усугуһна, іккі
 хараһын іріһаһин соттон бараһа Тоһон Нһургуһуну көрдө, ол һаһна
 тыһа аһа олордо: —

— «Һа, тоһоһоһ! Тоһон Нһургуһун бухатыр тоһоһоһ! Бу миһ
 аһтар тыһыһын іһтар караһа Һуор кулаһаһыһан іһтаһа Һарыһыһы туруһи,
 Һөһ бараһа көһсуһаһа сыһаналы тур, көрөһ кыраһы хараһыһан
 көрөһ Һарыһыһа! Бу аһ [миһиһин] «кіһ [кіһиһи?» дьһтарһин — бу
 миһ аһ доһдуһар калбітім тоһус тоһгүрүк сыһ бу бүһуһуһу күһ
 туоһла. Ол тухары һаһаһин һаһаһаһ, сүһөһүһүн көрөн олордум да,
 тоһоһоһ! Кіріһаһаһа һаһаһи буһумуһна, аһаһаһа аһы буһумуһна моһоһо-
 лоһу боһуһидум, аһкіһнаһаһи²⁾ аһаһидім, үһлаһтаһаһи оһоһидүм! Ол тухары
 аһаһыһын іһиһаһа үһсаһа аллара біс үсуһаһа муһу көрдүм, буору сөһ-
 гүһ да, тоһоһоһ! Кіһ да киллаһбата! Һа, аһ миһиһин аһаһыһын іһи-
 һаһаһ олордоһун дуо, тоһоһоһ?» — дьр.

1) III.: улаһтан. 2) III.: аһкіһнаһаһи.

[Онуоха] Тојон Нјургун асына көрдө.

— «Олорохто да, оџонјор!» — діятә; [џн-нја] «атың кімі?» — діап ыжытар.

Онуоха оџонјоро ырыяпан атар:

— «Цә, бу мін уџуорбун умсуідахпыша, тордубун түбстах-пінә — Тімір Бытык Согујан оџонјор аџалахпын, Хоңор Баңары амәхсін іјаләхпін, Арілікіјә Куомаі убаідахпын. Бајам атым — «Mālic» кыммыт, сырајым ата — «Сырбас» кыммыт, харафым ата — «Сүөдәс» кыммыт Хантасын Ханькыс Күлүк Сүөдәр бухатыр діан буолабын, тојоком! Олоппуккар балтара пасыба!» — дір оџонјор. — «Цә, тојоком, Тојон Нјургун бухатыр тојоком! Бу мін атар тылбын істәр карә чуор кулгәхкынан істә царыгылы туру!»

Ону істан туран [Тојон Нјургун] саньыр: —

— «От тата! Кун ајы істібатах ағина джікті діан бу ата буоллаџа, көрбөтөх көрүџөс бу буоллаџа!» ді саната да ціәтігәр төннөн кірдә.

Ол гынап баран тәсібатә-тулуібата, інітін баркә суохтата, балтын доџорго холуібата, оџонјоругар [аміә] тіјән калла. Оџонјор миңа біә ата танытын «торк» кынан тыасатта, [оџонјор] «со татат!» діан уолујан көрө түстә, ол гәнјә тыл ата олорор (ырыянан):

— «Цә, тојоком, Тојон Нјургун бухатыр, үтүө тылбын бидүөн ісіт, ңосун тылбын ороідөн ісіт! Ураты улүс урутун көрүөхкун баџарбаккын дуо, тојоком?»

— «Оџонјор, ол ханна бары?» — діятә.

Онуоха оџонјоро тісік моінук курдук сәсаргіян барда (ырыянан):

— «Цә, тојоком, чәхчы кірдик бидүөн істан туру! Мантан тус хоту діаккі ырах доіду буолуо, јабараскы кыл уорџатын тіртігін тірә тапныт курдук холоруктах хоту халлән арџасын анна, улүсун барабыт іліәсәі доідута, аімафын барабыт аңараі доідута (куората), түңкәтах хаја күлүк өттө; аңараі сордөх тәлатын хаба ортоугар олохтох іліәсәі аңарыјар аттаџа, соџуру улүтујар су-

рахтаҕа Ус-күүх-күлүк-осук-харбыала-Тімір-Лыбырдан діян ат-тах аңараі уолугар уру буолар. Онно барарың буоллар аҕыс аҕы аргыстасых ата, тоҕус ілэ іаҕахсіт доҕордосуох ата!» — дір оҕонјоро.

Бу тылы істат соһно барыан баҕарда. Урут саты атаҕынан сыһыбыт кісі ата білігін да ат көрдүүбәтә. Күн діаккі өтгүнән холоруктатаҕына — былыргы кісі сабылан батыјатын таңнары ыҕы туппут курдук тімір чыллырыт түләннә, моҕол ураса ңіі түҕах туосун саҕа іккі сыты болот кынаттанна, түөс аңара іја-ҕәллә¹⁾ хара моһонно, уон харәләбыг хотуру таңнары туппут курдук түрбү хара тыңыраханна, сәр ыаҕас бысаҕасын саҕа іәгәі хара атаханна, харәләбыт аңыны хардары туппут курдук хара нјургун тумустанна, чән олгуі саҕа бастанна, атысыт пүчча кысыл чәскытын умса туппут курдук [іккі әрікәі] хараханна, көмнөхтөх күүх харыјаны таңнары туппут курдук алтан атара²⁾ кутуруктанна, «даҕдас» кына тустә да тус хоту діаккі саха кісі көрөр саппахтах саты маҕан халланы алып кырытынан өрө көтөн барыјан бара турда, — оҕонјорго да сәрабата, ән доідутугар балтыгар да кысанымна бара турда, — үөсанан барар кісі буолан туох да мөсолу-муоданы білімнә бара турда.

✓ — «Бір хонукка ајаннәтым» — ді саната, төсөнү да барбытын білбәтә.

Іңјә ді саны істәгінә — ілін өттүгәр оҕонјоро ү татар буолбут миңә біә атын сіәппіт бу бар буола тустә, — хантан да кәлбігін білбәтә. Ол гәңјә оҕонјоро тыл ата ісәр [ырынан]:

— «Ңа, көр, бу, тојоком, Тојон Нјургун бухатыр! Ңа, чахчы кірдік ороідон ісіт ду, тојоком! Ңа, ол буолаҕына — алталах сәстах аллах ат хараҕа дәлбі барыаҕынан хатан сананан сір хан іјәні сіпсіктіәм діән ајаннән ісіі, тоҕустах купан оҕус булаҕата булгу барыаҕынан модун сананан суолу тобулуом діән ісіі! Олү дүбдүргәнә, муң бысылана буола! Кытатан-кысанан ісіі ду,

1) Ип.: іҕелбәз, Ио.: иегляля. 2) Ип.: атарба, Ио.: атарба.

тожоком! Бу... бу!» — дiан ажан мына iсар оюноро соботохто суох буолла, бiрдi «мiлiс» кынна.

Ус хара бардi дiаргалганнах кулугун корумунi халла, чахчы-баччы бука кирдик баккiсiрi баккiсiэтi, сoбoрy сoхтo iсiн iсiгiр:

— «От татаi, ца, оюмор! Аран албастах, кудаi цалы кубулаттах кiсiнi тубасиппiн и!» — дi саната, ол ганжа тiатiа собусе ажаннап iстi.

Сассыңытыгар оюноро амiа кoстo тустi илiгiр, укчу багасиңитiн курдук атта, ол ганжа «мiлiс» кынан халла.

— «Иiа кoстo мiлiгiр хайтах-хайтах баҕаыны?» — дi саната. «Ан доиду аран албастаҕа, сiр доиду дiкаi чiарбi дiбiлгiттiа буолаҕа!» — дi саната.

Сассыңытыгар оюнор бу бар буола тустi. Оюноро кoстo тусарин кытта оидуон кордoбунi — барык-сорук бадыа-бoдyо доиду буолбут, jабараскы кыл уорҕатын тiрiтiн тiрi таппыт курдук кысыл кумах доиду буолла. Тобусе оюн oрo таңнары цаңсаибыт, аҕыс удаҕан цахтар oрo таңнары чуорадыибыт, сатта iрбiт ыт oрo таңнары уран уигурбут, улу хоңорoi дуорсун тумулаттардах оюнор кiсiнi оюлцулар киниан ханнах цулурҕа хара суоллах уoдiн цажан доидутугар калбiт. Иккi тумуларсытыгар «oңoс» кына кордoххo — цуоргута-маңаргыта ¹⁾ билбiт ацарai сордoх талата кoсунна. Уон иккi кунуок сiртiн кoстoр уружа анын саҕа оюон кoстoр барык хара кулалiах, ус кунуок сiртiн кoстoр уон иккi суорба тас осохтoх уoдiн кoхoб буолбут oлу туман куорат балаҕана кoсунна. Оно оюнор тохто, ол ганжа тыл ата турда [ырынан]:

— «Ца, тожоком, Тоюн Цжургун! Бу миң ыар тылбын oидуон iстан тур! Ца, ол ацарai сордoх талата дiан кор бу ата буолар ду... Ол Ус-кyоx-кyлyк-oсyк-харбыала-Тимiр-Лыбырдаи собуру сурахтаҕа бу буолар, курбан цабан муңах, кулан цабан цул манна буолар ду... «Ол туохха буолар?» дiатiакинiа — кoбoн кус комбoбyи курдук кyоx халлан олохтoх Куокат-баi-тоюн Ажы-

1) III: убаргыта-мабаргыта.

моҕол-хотун амахсін кыса аҕыс былас [алаи хампа¹⁾] саҕа талбар сусуохтах Аиталын-квонч араҥ албасынан, кудаи кубулҕатынан, чіарба дјібілҕатинан уоран ірдја²⁾ олорор. Ону сарсыңны күңцә аҕараи ханнах хорудатыгар умсујан, соҕуру-ббҕо сордоҕ суматыгар сурујан, [бајатин маигытынан ат биарҕари]: «Ыра чыбыи, Аргилла-сацаҕаи, Сімік-самыја» діан аттан [баран] ојох ылары олорор [Тімір Лыбырдап] іііасәи барда бу буолар. Үса аллара бис үса мунјустуохтара... Туох кыра кубулҕаттахкыныи? Сүбу үөдәи көхсө туман куорат балаҕан үрдүгәр сасан халан корон істан туруи! Мин бајабин бајам білініам ду, тојоком! Бастіліанәи кәріас тылбын атабин да!» — дір оҕонјоро, ол гәиҕә «malic» кынан халла.

Тојон Нјургун бухатыр: «баји ара, хайтах буолар?» ді саниата да брүска ҕахтар тыс хасаҕын саҕа тојон ыңырыа буола түстә да көтөв тірілән калән балаҕан урут кырытыгар сыстан халла. Онно көрө турда. Ҙа, доҕор, кусаҕан җусуннах кісі олорорун көрдө, — сытамматах сырадах, тупсубатах нјурдах, алҕаммыкка дылы аман җамал аҕахтах үөдәи җәјан бајалнах абасы уолун көрдө. Агылыскаи інја курдук җага биллібат тімір кіліа кісі олорор. Ҙіа хаба ортотугар аҕыс біттахтах, тоҕус туорадах тімір ороңо җосумејан, тојон кісі кіабинан, остобунага халбыт пучча кісі холуоса атарбәсін курдук танытын ұта оҗоҗо сытыјан олордоҕо. Іті кини діятәх кісі ымах-ымах ырҕах-ырҕах кына олорор, суон гуоласынан көбуөліән күргүідү олорор:

— «Ноко, ілін халлан ірҗита Аріллә-хатылла! Уруга үса аллара бис үсун ыңыртала!» — дір хамначчытын.

Онуоха аҕыс кырыллах чылысыс курдук тімір кісі үса аллара артык кірбітігәр туран хасыты туар:

— «Уруга кәиҕ! Тојон ыңырар!» — діан хасытыр-ысытыр туохха да холобура суох абасы гуоласынан.

Анара җон істәләринән сәргәх, көрөллөрүнән кыраҕы җон ібіт: туохха да холобура суох кусаҕан җусуннах, муңур тіт мас

1) Слова эти въ подлинникѣ зачеркнуты. 2) = ірдә, ілҗә.

бысағасын саға, урұт өттүләра саллағар, алын өттүләра супту-гур, ата ахса суох албах һон калан муңусуннулар, һиәһа уца ха-ңас өттүнән олордулар уолуктабыт улар курдук олосо сытыһан баран; катаһарин ороңо — туох аһја буолоуи? — кусаһан һусун-наһ абасы кыргытара сараса сытыһан хоһоһот буолаһ олордулар.

Циәләх Ыс-күөх-күлүк-өсүк-харбыала-Тимир-Лыбырдан-буха-тыр чыхчы-баччы бука кәрдік соһуру-бөһөнү тоһус састах арда-һиттан сордөх сумаға суруһбут киәи әбит, аллара бисин ағыс сас-таһ ардаһиттан аһараи ханнаһ һанта хара кирәһатигар килләбит киәи әбит (ол буолар самаи бастың тоһонноро). Хаба ортолоругар ағыс битһахтаһ, тоһус туораидах тиңкинир тимир олохпоско оло-рут. Ол һаһја һаһаларин иккә ардыгар сәсарһаса олороллор әбит. Сәһәһнара онһук әбит. Циәләх тоһонноро ыһытар:

— «Ноко! Киргил кыл катаһин тута килбаһан көстөр килбиән-наһ киәң халлан килһаса Кака-Суорун-тоһон уола Ыс-күлүк-Баки-рији-суорун-бухатыр, әсигә аға уеугар, кылар барһан бисигар ыт-чат киәи бухатыр уөскәта дуо, поко?» — дәр.

— «Тоһоком! Ытчат бысынна, киәи тахсыбата, бухатыр суох буола мин кәнја» — [диәта].

[Оһуоха] уосуп саба тутһан баран тусаһин охсуинна:

— «Аһабын! Маһы һаһаләх Хараңа Нуөрәһин¹⁾ хотунтан то-руһи баран, иктә бары киәи буолаһ — ытчат бысынна» дәр! Ноко! Аллара андаһардах аһараи аһатын уеун аһата буолрут, тоһус ма-һылах мас чоңһор уоллах, ағыс маһылах быһыала һаһтаһа кыстах, булаһатын катта²⁾ кәһитинән уөскәбит Буор-Маһалаи-тоһон уолатгара, Мөһүрүр-бөһө, Өттүк-моңуһар обургулар! Әсигә аһаһыт уеугар, (удурһаччы) маһаһаи бисигар ытчат таһыста ду, бухатыр бар буола ду, ноһолор?» — [диәта].

[Оһуоха]:

— «Тоһокоһуот! Бисигә кәнја киәи суох, ытчат бысынна, оһу буола, күн улһса күөмчүлүр күһнара буола, аһы аһаға атаһа-стыр күһнара буола, аһаһаи буола!» — [диәтиләр].

1) = Нуөрәһин (см. стр. 83). 2) III.: кятте, IO.: кяття.

[Онуоха] бiлiгi сөхтө:

— «Ажабын! Маҕы бaлaлaх сымбытын катта¹⁾ кaпнiтiнaн уөскабiт Муцнах Сыналыкы хотунтан төрүүөн баран төһөнөн төрүүбүт түөкүттaр iктa бары цон буолаш!» — [дiэтa]. «Ноко, кырыстах халлаан уола Кырбыҕа-бөтүр! Нҕанҕырдах халлаан уола Хан-чабырҕа! Өсөбөйдөх халлаан уола Өсүк-содуҕа! Хаҕа, поколор! Хашна ытчат таҕыста? Туох iсгaн-көрөн сылцабыт?» — дiэтa.

Онуоха Кырбыҕа-бөтүр атта:

— «Аҕыа, iстaн-көрөн сылцабын! Аҕыс аҕы аймаҕар, тоҕус ila iaҕaxciг бiсiн үсугар, орто түмсү²⁾ төгүл баран дойдуга цоллох тоҕон, тураҕас аттах Тоҕон Нҕургун бухатыр бар буола дiэтiлaр, — мур-тар дойдуга муңурун булларымна Кылааннах Нҕургун-бөбө атырбыт өсү [үсү] дiätilap!» — дiэтa.

Атын атын бiapimäi сонно iсiттa [Тоҕон Нҕургун]: урут аттаҕына да бiлбaт aтa.

— «Аттаҕа абит буоллабын!» — дi саната.

— «Үөдaн, үөдaн! Бары барыта кiсi буолап кабäliҕa сытыҕан, iстaн-iстaн, көрөн-көрөн! Бар хата ол кiсiнi бухатыры аҕал маласын оңостуоҕу!... [Хата] көр миң ытчаты бухатыры кiсiнi бiлaн олоробун!» — дiэтa.

[Онуоха] бары аҕардäli түстүлaр:

— «Ца, тоҕокобуот, ол кимii хаҕаныи?» — дiätilap.

Онуоха атта:

— «Аҕатын атын бiлбäппiн, iҕätiн атын бiлбäппiн — ilin Oлүҕар-бура³⁾ олохтох халлаан Кыс-булгун⁴⁾ бухатыра дiан бар. Булаң-булаң булар кiсiтa — миң, тытан-тытан тытар кiсiтa — миң. Мiҕiгiн кытта үстү сыл буола-буола үстү тоҕус хонукка охсусан барар. Маңнаҕы түсүтүгaр бäl мiҕiгiн сiрi буору харбатар».

[Онуоха] уосгарын саба тутта-тутта түсэхтaрiн охсушулар бука бары уолуктабыт улар курдук өтөсө сытыҕан олоронор:

1) III.: кяттеэ, IO.: кяття. 2) III.: түсү (ср. стр. 81). 3) III.: бaлҕар буреэ [уллар бура?], IO.: Ёллюярь-бюря. 4) Иже (стр. 111): мүлгүн.

— «Кыс буола-буола — кымыра сытыдын, цахтар буола-буола — таңнары сытыдын! Бу ајигин кыпта ама таңнастаҕаји, оҕолор!» — діәтилар.

Онуоха:

— «Ноколор! Калтаҕаји хоро табык ірар чуорајы таңарам барына кірдик, кірдик!» — діәтә (іті ата андаҕајидаҕа усу).

Онно [онуоха] кірдиктәнилар. Ітинан капсәтиларә бутта.

Ону істан тураң Тојон Нјургун бухатыр тус-тус сиринан дәлбі әра ыстаммата кысырбытыттан, ол гәлјә бәјәтә бәјәтинан кинилар діәтах җон хаба ортолоругар бар буола түстә. Цә, добор, кинилар да улаханлык сосуідулар, атын-атын кусаҕанлык саңарыстылар:

— «Тоғус маҕас туруја баса кусаххан өгур аҕаі ласах!» діән кылана түстүлар.

Абасылар кыргыттарә ытыстарын хасыты-хасыты тасынылар:

— «Атын былчас кусаххан даҕдас!» — ді ділар [әккірәсә турдулар].

Тојон Нјургун бухатыр толон ортотуттан кыс цахтар уостах тисә кылбацыјан көстөр ібістәх сыты кылыс бини дјіәләх тојон сырајыгар утары дубдуруја тутта.

— «Түөкүн, тугу [кімі] атаҕин? Бу барбын, тојонуң!» — діәх курдук.

Кісі әра буоллар:

— «Тугуі бу?» — діән кылана түсән бараң канјинан «чугурус» кына түстә.

Онуоха Тојон Нјургун тыл ата турар (ырыанан):

— «Көр буо! Аңараі аҕыс ыдах архаҕа, іліәсәі сәтә ыдах чиччигә, буор сыраі, ханнах аҕах, хара түөкүн, сурү цәлы чугуччу алынара! Аҕыс ајы амаҕын асынылах сәнә, тоғус ілә іәјәхсит тапталлах оғото Тојон Нјургун буолан әрдәјин көрүң да! Цә, соғурү-бөҕө соллоншоғо, іліәсәі іңсәләҕә! Ән тускар алцархаі атахтаным, ілјкәі іліәниәм, үлугар үктәлләниәм, чахчы-баччы осол-бөҕөнү олохтопон тураң Кыра-чабыи обургуну уруі-

датыам, иин өттүбәр ірәр Пбіс кысын Куөх-солбн удаҕаны уруи-датыам. Ца, үсә аллара біс уса! Ајанан хантан калбіккітти ол устун төннө туруң! «Тыал салгын ірчита аттаҕа!» діајәдітти! Буор доіду бухатыра, сір доіду сiлҕалаҕа атап арабін!» — дiр Тојон Нјургуи бухатыр.

Онуоха абасылар уолатгара үсә аллара төннөн бара турдулар, ол ҕанја аталлар:

— «Тојокобут, Тојон Нјургуи бухатыр, тусаннахкын кытта тутус, өстөхкүн нјаңјыи!»

Ол ҕанја ырыанан аталлар:

— «Ца, дугар, Ус-күлүк-өсүк-харбыала-Тімір-Лыбырдап-бухатыр, кәмнәх күнүң туолбут, сәтиң-сәләннң сінниг, суорума ылың уоцаспыт ца, бадаҕа... Будан бырасты! Бісігіні алцатарың курдук әјігін да алцаттын Тојон Нјургуи бухатыр!» — дiләр.

Нјаңјырдах халлан уола Хан-чабырҕаи, өсөҕөйдөх халлан уола Өсүк-содуја, кырыстах халлан уола Кырбыја-бөтур, ідә-мәрдәх халлан уола Арілла-хатылла халлылар, [бп-нја] барылара бара турдулар.

Ца, онуоха Ус-күлүк-өсүк-харбыала-Тімір-Лыбырдап обургу, сыр быстыбытын курдук сылларыта сыттыбыт сыраја хаба ортотунан быса ыстапыахха ајылах буолан, ырчыгынабыт ыт сырајын курдук нјолојо тураң, тыл ата тураң [ырыанан]:

— «Көр буо! Маңаи аллахтар, сурү цалы чугуччулар! Мін Тојон Нјургуи бухатыртан ордон халар күннәх буолахпына — ситәрін арап ситиәм! «Бәјі!» діабітім «бәјі!» буолоу... Мін албан атым алцаммытын да ісін әсігіні даҕаны ағыс ајы аімаҕа алцатыхтара буолоу, тоҕус ілә іәјәхсiт бісін уса устан тураң иңнәріхтәра буолоу! Ца, ноко, дәгiә діәліідің¹⁾, ордук уинүң! Хајата да буоллар аккын алцатан, сурахкын умсаран тураң суон сумаҕиң оборуом буолоу!» — дiр.

Іти тыл бутәрін кытта утуө сiнiк бараммыт, мөкү сiнiк діә-

1) III: цөлйидіҕ.

Кібіт ңон хардарыта түсүсән кәбістіләр... Охсусу улахана буолла, кыргысы кытанаға буолла, муң бысылана, соххор содуома, балай батаҕыҗата буола [түстә]. Білігі уөдән көхсө туман балағаны уөдән тасан оңорон тағыстылар, аңараи сордөх талатын хаба ортотугар Куөх-сөбөн удағаны уруідата турдулар... Кыра-чабыи чахчы аихаллы түстә.

Тоғус хонукка охсустулар, арыи ара мөлтү түстә тоҗонноро. Онуоха халбыт түөрт бухатыр іккі өттүнән биләх ханнах дјас кыдаҗы болотторунан тоҗоннорун көхсүғар түсән кәбіса турдулар. Бәрт турғанник хардарыта тары мөлтү бысыланан барда [Тімір Лыбырдан¹⁾]. Оччоғо кини харағыттан сүппәт буолан бардылар. Ағыс сиріһән асағас бастанна, тоғус сиріһән оібон бастанна, сәттә сиріһән сикаі бастанна... Сымара тас куҗағы көтүрүтә сынҗан бардылар. Онуоха кәріас тыл атан барда [ырынан]:

— «Былыргы ңылға, урукку күүңә үса аллара бис үсугар аңарыҗан атыран, улутуҗан сурағыран сынҗаммын, киаң халлан іккі хос бастах кәи хара кыла буолан сулабытынан тіт курдук сул маған аттыгы өрө көтөн тахсыбытым. Онуоха халлан дүөрбә түүңүрдәх туігун баттара, тоғус күн ңөллөрүт ојуттара, ағыс аҗы ңарык удағаттара хастабытынан тіт курдук хатыр мөңүөн аттыгынан таңнары утарбыттара аҗы сүлгүрүнән. «Ўруң-ар-тоҗон [аға] ағыс салалах ал дуп масын төрдүғар хардабатах агыр бугул саға уруң толох ујаланан, Тоҗон Нјургун сүр кута ујаланан сытар» діабиттара. Ол бу кісі буолан бу аҗылах оңорон ардағә дуо? Онуоха мін кісі атім саласпыта, кусаған бітім іңвәрі таппыта... Туохтах буолан туохпар кәріас атиәміі? Бука барыгыт быралыҗа будан бырастыларың! Бал мін бу аҗылах буолдум, аңараи аймағыттан ағә аҗы аймағын кім хаја утары көрүөі, оғолор?» — дір.

Киниләр діатах ңон тулутуохтара-тәсітіахтара дуо? Ўөдән тасан оңорон кәбістіләр, абасылар уолаттара быңасысан сіән-асән кәбістіләр, өн-на:

1) ИО.: дыбырдань.

— «Тојокобуот, Тојон Ијургун бухатыр, быдан бырасты!» — дйätiär да бардылар.

Аңараи аттағын алқатан, иіасаи бардин иңпәран турдағына— урдук халлан урут өттүттан күтүркүстәх тыал таңнары уігуран түсән калла. Онуға уолуған сосуған өрө көрө түспүтә: халлан сүррәр сындысын умсары мінҗан Кыс-мүлгүн¹⁾ бухатыра бухатырды тутунан, буолунаиды бысыланан бу тїҗан калла, тыл ата ісар [ырыанан]:

— «Көр, бу, маңаи аллах, суруу қалы чугуччу! Бу кимнәх хажалах чүмпурбут бәјәни қаиғардар, түмүлүбүтү усатар, барға бухатырын усуктәх тїмїр уранҗыға оңорон, кырылах тїмїр кытыан ибїс краската оңорон турдағаи, оғолор? Қа, бу мін чүмпурбут сапабын қаиғардар ан турағын дуо?» — дїр.

Ибїстәх сыты кылыс бинап таңнары охсон түспүт үсү. Бїрдәра дағаны — «сөптөхпөр түбастїм» дїәхха аҗылах — ағыс кырылах хара қаараңкаи уңҗа түсәран ылла. Охсусу улахана буолла, кырбасы кытапаға буолла, муң бысылана буолла, өлү дүбдүргәна буолла. Оғонҗор саңата аһалїҗан барда:

— «Қа, көр бу, хотуои, тохтө, болҗои! Бу мін ыар тылы атап арабїн! Ағыс аҗы анабыта, тоғусе ила іаҗахсїт қарабаја: «бу Тојон Ијургун бухатырга ојох буолуо» дїән аһнїттара!» — дїр оғонҗор.

Онуоха аналлах аналлах курдук:

— «Үсә бөҗө суруга, ағыс аҗы анабыла, түсәннах тојон доборум Тојон Ијургун абїт буоллаға!» — дїр. Тохтөто.

Оноп ардї ојохту буолан халлылар. У татар буолбут миңа бїа кутуругун тыаса кыраи маған халлаңца «сып» кынан халла. Он-на оғонҗор тыл ата барда [ырыанан].

— «Қа, тукаларыам, түскә қулһан бардым, сорғуга саңаран бардым! Ол «кїм атап арабїн?» дїатаргїт — ағам кїсї аҗысыта, әлар кїсї іаҗахсїта Татык-барған дїән мін буолабын, сағардәр! Қоллөх Толу-ісағәи-хотуңца олохсујуң, кыңык сыстыбатах кїән

1) Выше (стр. 107): булгүн.

Кындарыкы сысыга кыстык балабаннапың, салгын сыстыбатах Кіің-сајылла¹⁾-хотуңға сајылык балабаннапың, дјаллык сыстыбатах Кіің-пјанпја-хотуңға отор балабаннапың, ісік бідігәх аттыктаның, сумах тураң олохтонуң, биас [саханы] бісәтиң. үс [саханы] үдөтүң²⁾, іккі саханы ігің, тўрт саханы төрөтүң. орто дбиду цоллөх туонатын олохтовуң!» — дір. Ошонјордору баран халла.

Тус сојурү дйакіттән — былыргы цылга. урукку кунңа, буруі муңјуста 'ігіна, самә суңха туола 'ігіна, ајы-хара діліјә 'ігіна — оччотбу кунңа сылгы сүбсү кісі курдук бідөх буолар абіт — Тојон Нјургун, цоллөх тојон, тураҕас ата сілінін күтуругунап кынаттанан көтөн калла. Ојоҕо тыллах-өстөх халлан Маған-тулук атын быса уруідан ыла.

Іккіән³⁾ Тојон Нјургун бухатыр олоҕор кәліләр. Інітә, оросу кулуи аттәх Ојунјах баркан, убаја аһиіг цахтарын ојох ылап кәліт.

Онон саха төрдө буолан омороллор үсү. Бүттә.

1) III.: саіыла. 2) III.: 5 бісітің, 3 өдөтүб, ИО.: бесъ-бпя-тигъ, юсь ёдѣтүгъ[?]. 3) III.: іккі.

3) Өлбөт Бэргэп¹⁾.

Орто аһ дойду килбэјэр кинигэр, кыталык кыл кырыја кэтөн усун кун устатыгар кытытын булан түспэт кылбарац мацан хочоцо, туруја кыл тула кэтөн уцуоргу турутун булан түспэт туналы мацан хочо ортотугар олохтоноп олорор бајдам тутулах, барылы кэскиллэх Баі Харахан-тојон діан бар усу, баі талымынан, өнөр күскэминан бајан-тарајан, уігу быјац олохтөх, катит кэсі таллахтэх Кубаі-хотун ојохтөх.

Бу олорон тобус уолу тобус кысы төрөтөн олордулар.

1) Записана, по моему порученію, якутомъ Жулейскаго наслега Ботурусскаго улуса Якутскаго округа Романомъ Александровымъ (РА.) въ мартѣ мѣсяцѣ 1886 г. со словъ якута того же наслега Николая Абрамова, славившагося когда-то какъ замѣчательный сказочникъ. Затѣмъ, въ присутствіи Абрамова, рукопись была мною проверена и кое-гдѣ исправлена. Тѣмъ не менѣе, въ текстѣ сказки оказались недосмотры и пропуски, которые въ 1895 году были исправлены, по указаніямъ якута Дюпеюнскаго улуса Якутскаго округа А. П. Аоанасьева — хорошо знакомаго съ языкомъ якутскихъ «сказителей-слагателей», членомъ Якутской Экспедиціи С. В. Ястремскимъ. «Недосмотры и пропуски — писалъ отъ 21 января 1896 года г-нъ Ястремскій въ примѣчаніи къ своему списку сказки — въ иныхъ мѣстахъ искажали текстъ до того, что и лицу, знакомому съ якутской сказкой, съ ея готовымъ фондомъ украшающихъ эпитетовъ, описаній и картинъ, исправлять текстъ въ такихъ мѣстахъ было задачей не легкою. При этихъ исправленіяхъ текста г. Аоанасьевъ всегда старался *возстановить* текстъ — по возможности воспроизвестъ, что въ данномъ случаѣ именно «сказывается»: была лишь забота — устранить синтаксически и логически невозможный текстъ». Во всѣхъ такихъ случаяхъ первоначальный текстъ приводится въ выносахъ.

Көбү киннәрі, көмүс ужалара ағысуон ар мағаналах, тоғус уон чуор туласыһнах, сүс бөдөң тит усубләх, ус хос угус мас үрүттәх, сәттә хос албах мас аркиннәх, тоғус хос модун мас муосталах, турар хаја саға тоғус буоғаралах суо тас осохтох, күндә куәл саға туналыһан олорор холумтаһнах, түөрт өттүгәр түөрт уонну тунууктәх, санатыһан хатылла уммүт ағыс хос хаппачылаһ; кәриччи көрдөххө—сысы сысыарбат сытыары уммүт сыңасалах, кәтағариччи өттүгәр—санатыһан тардылһан турар табырыһнах лаппылаһ, хаңас өттүгәр—уон хос угаһчылаһ долбурдах; сусуох баібыт чорон ајаға чуоғуһан олорор, сәл баібыт кәриһан ајаға кәккәләһ олорор; бохтолөх усајаға туругурбут; мөңуннәх көңкөбөҗө көңүлүнән, хаңарбаһтаһ хамнатара санатыһан хамны турар, уохтәх хөҗута орғуја турар, җарәкәһнәх ирчигәһнәх ус сәлләх чаллах хатың җәчирә хаңас дјәкә баттах төрдүгәр аһыһлан турар; сәр кәсіһи самытыһ харағыһан таңалайдаһ талахтәх танылған далбара тардылһан турар, аһныгар маңан сылғы тиритә тәлғаммит; ұлабыт оғус охтон сытарыһ курдук буоғаралах моңоғолөх, ағыс сағахтәх асә тиритә бүрүөсүннәх сәттә кәсі кыаһан сәғәһпәт һиһан җәлләх; күстәх ат көбө сүрәһ кәләр бөдөң мас күләләх, тоғустү сиринән чуолғаннәх, ағыс кәсі арыја таһпат арыктаһ халғаннәх, сүрбә кәсі кыаһан олуһбат толу тит оғурдах. Тас өттүн көрдөххө — җыбары сысыарбат кылбараң маңан кырдаллаһ, тобурағы тохтоһпот туналы маңан тусасалаһ, буруо саға бөрө саңыјахтәх тоғус тоһон кәсі лоңкуначчы кәһсәтә туралларыһ курдук тоһон сәргәләрдәх. Бастыкы сәргәтә өхсөкүлү бағыргыр, ортоку сәргәтә хотоһ кыллы чаңыргыр, кәңјикә сәргәтә кәҗәләһ аһан кәхсәр, ыһ саңатыгар күн үтүөтүгәр кәсілә кәһсәләр, ураңхаһды онолуһаллар. Садах ыһыр маса ағыс салалах мас бар; иҗитин көрдөбүнә—іҗә-кыллы иҗәрсіҗәр. Оһно кинәһәһ санатыһан салбана турар сабыһан батаса таңнары аһыһлан турар, кырыктаһ уңғутә өрө аһыһлан турар; улү урәх саға Хаһан-урәх хатыңыһан, Китән-урәх кәһнән, Тобөн-урәх туосунан төрдөбүт, әлһк кыһ һәһнән иңрә иңәрчәләх, кәһң халһан хара маңас суорун үөсә һосолөх, көрүлүр көр мүөс сәләх, оһ кыһ уорбатыһан чулута тоғус

хос хатыллыбыт кірістѣх, салбырбастѣх садаҕа халанап турар; илбѣргастѣх кѣсѣҕа иллѣн турар, санадаҕалах кустуга, сирі солур тѣмѣр одура угуллап турар. Ала булгун кыл бастың хотоҕоҕо түүлѣх, аҕыс ытарҕалах, аҕыс уостѣх, аҕыс хартыҕастѣх араҕас халлаңца ары тѣт саҕа кутѣ уот буолар албастѣх ан туона оҕо кѣсѣҕѣр халанап турар одур муос оноҕосо сонно бѣргѣ. Тоҕус урѣҕинѣн туолан олорор томорѣн улус цоннох, сѣттѣ урѣххѣ кѣп-тѣн олорор кѣрѣ билѣ цоннох, бѣјѣтѣ лаңкы сѣдахтѣх ѣр баттѣра кѣргѣттѣрдѣх, цабыл барбыт цахталлардѣх, субан барбыт уолаттардѣх, кыл барбыт кыргыттардѣх, бу тоҕосо кѣбѣсѣргѣ тѣруѣбуҕ алта булас сусуохтѣх Аиталын-кѣо дѣан удаҕан кыстах.

Кѣтѣр кыла кѣрулѣбѣт, сурѣр кыла пѣргѣбѣт, мѣнѣҕас сытта, Іѣјѣхсѣт илѣ ѣргѣбѣт, Ајысыт чахчы сатылабыт ан доѣдуларыҕар аҕыс салалах ѣр кудук мастѣх; бу аҕыс салата Уруң Ар Тојоңцо ары мас саҕа араҕас маңан чаңир буолан анјылыннаҕа буолуоҕа дѣан холујаллар; тохсус салата сѣбу, туруја кыл нуоҕајын курдук, туона халлантан токуруччу унѣн тѣспут; ол тѣбѣтѣгѣр Ајы Тојонтоп¹⁾ оңорулах тојон кыл чоргуја олорор. Бу мас сѣң сѣбѣгѣі сѣдурѣннѣх араҕас арынан аіҕыста турар. Сѣттѣ сѣісѣ буолаҕына—сѣттѣ бѣттѣхтѣх, улѣ бѣјаҕал олохтѣх, сытыары хѣја сындыстах, туруору хѣја туласыннах, кысыл кумах кырыстах, хара буор ханпахтѣх, кѣдѣх от уруттѣх ан доѣду ітчѣтѣгѣр, хара тѣлѣҕѣ ајатчыга, баран барап басын сѣттарбѣт Маңхалын Тојоңцо, кѣлѣн кѣлѣн муңурун булларбат Кујар Хотуңца, сѣттѣ цѣс тутѣхтах сѣрѣм баҕарах тѣрдѣгѣр, сѣттѣ цѣс сѣргѣ курдук, таңнары кѣдѣјѣн кѣрбѣтѣ буолуо дѣаммѣт холујабыт²⁾. Ахсыс сѣісѣ ѣрѣ матарыјан тахсан хардѣх от саҕа ѣрѣ уллап оргуја сытар

1) Въ подл.: Тојон Ајыттан.

2) Первоначальный текстъ: . . . ан доѣду ітчѣтѣ, хара тѣлѣҕѣ ајатчы баран-баран басын сѣттарбѣт Маңхалын тојон, кѣлѣн-кѣлѣн муңурун булларбат Кујар хотуп, сѣттѣ цѣс тутѣхтах сѣрѣм баҕарах тѣрдѣ. Бу сѣттѣ сѣісѣ сѣттѣ цѣс сѣргѣ буолан анјылыннаҕа буолуоҕа дѣан хулујаллар.

уруң илганан, ут куол буолан коңус урах буолла. Көтөр, көтөн ісән-ісән, табыталларын сіліта баранан, түсәһһәр тумсуларын та-
ҕаҕан баран усту хонукка булус сіргә сурахтарин сојутан бараллар
усу; сураһ кыл суран калан, атаһын сіліта хав буолан, мантан
сіән баран ус хонукка булус сіргә сытан сөрүкән бараллар усу.

Кун үтүөтүгар, ыи саңатыгар сунгу араһыибат тоһолуибат
туһах ысыаһы талһиллар усу; сатта сиктәх діриң түсулһәһи сіріә-
діталлар усу; алас сысы саға араһас далбары тардаллар усу; сіәл
баибыт абірдіәх һаһыаһ түөрах кабісан төлкө көрдөсөллөр усу;
«тоһус ураса һиә тускута» діән алһанан аһыс аһыга аһах ту-
таллар усу, «ус ураса һиә тускута» діән уөсә туталлар усу;
«Уруң Аһы!» діән: «көјөргөһөх хојуну туругунһут, імаһиәһ тиәр-
һәһи тарһиібіт, уһар тунһәһи улаһыһһарһыт, тоһус тоһөһдөх, аһыс
һараһалаһ тоһон салаһа тоһус туораһ куһуну тоһураһһыт, ус
доидуну уөдунһут, түөрт доидуну төрөһһөт Аһы Тоһон!» діән ал-
һанан тураһ көрдөсөр баһлара усу: «урују олоһтө, аһы далбара
буолһут, һатыһыһан буһкуһан көрдөһхө—сіксіһин сітһиллибат діриң
түсулһә буолһун!» діән¹⁾.

1) Первоначальный текстъ: . . . тоһус ураса һиә алһасыһан
«тоһус аһы!» діән аһах туталлар усу, ус ураса һиә алһасыһан
уса туталлар — «Уруң Аһы!» діән; «імаһиәһ хојуну туругунһут,
арсаһиәһ тиәрһәһи таһиһһит, уһар тунһәһи туругунһут, сатта хал-
лаһтан сатта һараһалаһ саһәһи тірбіт» діән; сатта ураса алһасы-
һан «Сіәр Аһы!» діән һаскһилли тураһ [тураллар?]: «сатта халлаһтан
сірі ісіті сіріәдһһит, туораһ куһуну туругунһут, ылаһ тиәрһәһи
таһиһһит Сіәр Аһы Тоһон! сатта салаһа аһы далбара буолһут
һатыһыһан буһкуһан көрдөһхө — сіксіһин сітһарһат діриң түсулһә
буолһун!» діән. Но замтһаию г. Ястремскаго, «это самое темное
мѣсто рукописи: божества, посвящаго имя Сіәр Аһы или Сіәр Аһы То-
һон, въ якутскомъ пантеонѣ нѣтъ». Мнѣ довелось слышать разъясненіе
одной якутки, что слово Сіәр употреблено здѣсь вмѣсто Уруң вслѣдствіе
требованія аллитераціи; вѣдѣть Сіәр предпочтень потому, что его можно
примѣнить къ сылгы сіәліһар (козской гривѣ), а Уруң Аһы Тоһон
есть создатель коннаго скота. Кромѣ того, ср. на стр. 4—6 настоящаго
изданія: Аһыца Сіәр Тоһон.

Аҗы Тоҗон алҗабыта ўруң сүруктара ураҗ-ураҗ аҗы ўрган туолбуттар; олохтөх дойдularыгар халтаң оҗоҗосторунан хабырысан, түлӑх пийбахтаринан утурусан уөскӑбиттара — комус уруөлӑх, баҗарах сиринӑх, алтан томтуруктаҗ, күстӑх ат көбө саба сүрӑр куруөлӑх, киаң урӑхтарин төгүрүҗӑ сүрӑн кӑлбит карчимардӑх.

Бастың уола — «хатаҗаҗа төрүөбүт, хара тыаны хабарҗата куотар, хара цоруо аттаҗ, хара кӑс саңыҗахтаҗ Хараҗык 1) Барган» дӑян кӑсӑ бӑр усӑ. Отчугуӑ уола — «уңуоргу оӑ хара тыаны моӑ-пӑҗоҗ баса куотар уҗаңылаҗ усун улаң» дӑян аттаҗ; бу ата буолаҗына — Орулуос Дохсун дӑян кӑсӑ.

Сүбү гурдук баҗан-тараҗан, баӑ талымынан, өнӑр күскӑминан, убаҗастарыгар чачаҗан, хоҗуларыгар бӑтӑн олорубуттар. Сүбӑ доӑ-дуга сӑнтӑх бӑр буолуоҗа дӑян сапабат бу оҗонҗор:

— «Бу мин доӑдум курдук доӑдулаҗ кӑм бӑр буолаҗаӑ?» дӑян саңыр.

Бу саңы олодохторуна — алта булас сусуохтаҗ Аӑталын-куо дӑян кыстара атӑр:

— «Кун утүбӑта буолла, ыӑ саңата буолла! Миҗигӑн тасаран олордун аҗыс атахтаҗ алтан араҗаснар, аҗыс кыс арыаңытым, тоҗус субан туруҗа курдук убаӑдарым!»

Бу цон тасараннар кыстарын олоттулар алтан араҗаска. Бу кыс атта:

— «Ча, хотуоӑдар, цоколор! Кун кубӑ хотун иҗӑҗигӑн, алтан хоңурулаҗ ар тоҗон аҗаҗытын ыңырың!»

Ыңырдылар оҗонҗордӑх ӑмӑхсӑни. Оҗонҗор ӑмӑхсӑн иккӑ таҗыстылар. Онуоха кыстара саңа саңара олордо:

— «Буҗа, буҗа, буҗа! Бӑлун мин түсүбүтүм: аҗы удаҗана ӑтӑм. Пӑн аспын ӑмӑҗим карӑтинан кӑмниӑн, кӑлӑн аспын арҗасым кӑҗӑ-тинан кӑмниӑн — «аҗы удаҗана буол!» дӑян анан түсӑрбиттара, Ўруң Аҗы Тоҗон аӑмахтара алҗан түсӑрбиттара: «кыламаннаҗы чыңчылытыма!» дӑян, «сүсүбүтүҗӑ бүдүрүтүма!» дӑян. Хара кӑс саңы-

1) Удерживаю вездѣ данное начертаніе имени, хотя Р.А. въ разныхъ мѣстахъ пишетъ различно: Хараӑлык, Харалык и Харалыт.

жахтах, хатаңаға төрүбүт хара цоруо аттах Харалжык Барган, убајым! Көтөр кыл көтөн тибат, сурар атахтах кыл кыајан сүрән тибат, будан ырах дойдуга олорор кісі, будан албах састах іжаләх, Ојоғос батыјалах Оғо Тулајах діан кісіні ыңыран кал!»

Бу кісі ісігта да баран халла, онтоп кыс халпачытыгар кыран халла.

Діріңнік хардылатан, усуннук чүбичүләтан тийда Ојоғос батыјалах Оғо Тулајахха, ол ганјя тоңсујан кәбістә. Онуоха ціаҕа кісі саңата саңарда:

— «Амәхсін! тахсан көр арә: туох арә тыасыр!»

Амәхсін оңојөн көрдө; ол гынан баран төттөрү кәлан сытан барда. Уола ыјытта:

— «Хаја, амәхсін? туох барыи?»

— «А, туох арә: сыңынах ду, туох арә турар!» діан атта амәхсін.

Онтон әмиә тоңсујан кәбістә. Онуоха ціаләх кісі бајатә таңнан баран тахсан кәллә. Бу кісі ата тахсыбыт кісігтан сирганан барда; ону, ар бәрдә буолан, атын сырајын хараҕын быса кырбан арыида тохтотто, ол ганјя әргитә татта атын кини діәкі. Ол ганјя саңа саңаран, ос амәлјан турда:

— «Бүјакабын (3)! Ураңхаі кісі, асам тојон! Істә билгәлә, көрө царыгыла арә мін діәтәх кісі тылбыш! Ол буолаҕына тустәх суорумију, ітәҕәлләх илүт кәллім, ан үрдүк аккын аттан, суон модун сурахкын сураҕылан кәллім; бадам тутулах, барылы кәскілләх Бәі Харахан діан аҕалах, уігу бујаң¹⁾ олохтөх, кәтит кәсі тәлләхтәх Кубәі-хотун діан іжаләх мін балтым, алта булас сусуохтәх Аиталын-куо діан ајы удаҕана бар; ону ан ојох ылахкына—ітәр сүөсүң күрүөләниҕә үсү, төрөтөр оҕоң ујаланыаҕа үсү. «Ан бајаң атың киміи?» діәтәхкінә — хатаңаға төрүбүт, хара тыаны хабарҕата куотар, хара цоруо аттәх, хара кіс саңыјахтах, Харалжык Барган діан кәлан турабын. Цә, барар барбат тылгын биләр!»

1) = быјаң.

Онуоха ол аттā:

— «Баран көрүөм буолаҕа».

Калбиг кісі атын аргиттā да бара турда.

Онтон бу кісі, Ожоҕос батыялах Оҕо Тулажах, кәңјиттән барда, тоң сирі тобугун хараҕынан, іріәңјәх сирі іәрчәҕин хараҕынан иңи бадараннан барда.

Ол баран істәҕинә — кәңјигәр туох арā тыасыр; ону кәңјин хажысан көрдө — іятā тјән кällä.

— «Тукам оҕото, хая! ханна бардың?»

Онуоха оҕо аттā:

— «Ојох ыла бардым!»

Онуоха амāхсін аттā:

— «Ханнык арā алыын кубулуҕат ыңырбыта буолаҕа: онуоха бардаҕың дуо? Білігін ап холуң атā хојдо 'лік, сисің атā ситā 'лік, бүтуң атā буса 'лік... Міјигін алтан уңуохпун араңастамына, көмүс уңуохпун көтөҕүмнā бардың дуо?» дiән аттā амāхсін.

— «А, кырдык даҕаны!» дiән төһөнн кällä. «Цä, әјiәнiн алтан уңуохкун араңастыам дуо?» дiән баран моиңјөх басып быса охсон кәбістā амāхсінi.

Ол гынан баран іккі салалах хатың маска кыбыта аңјан кәбістā. Ол гынан баран—«бырасты, іјā!» дiән баран бара турда...

Баі Харахан тојоңо кулатигәр тоңсујар тыас бәр. Онуоха Харалјык Бәргән тахсан көрдөҕүнā — аҕыс атахтах нарта хара сыарҕалах, барыта тiмiр кiлiә таңастах кісі калән оморор, оҕус көлүбүт.

— «Бүјәиданым, дәјәиданым! Калiн дојду кiнәсә, арҕа дојду арата буолбут аттāх-суоллах Тон Дордiлун дiән кiсiбiн. Сахаттан сәнн ордук, кiсiттән кiрiсiнән ордук, ураңхаттан ураҕасынан ордук, бајдам тутулах, барылы кәkilläx Баі Харахан дiән тојон атын аттāн кällim: кiнi кыса... алта булае полур астах Аиталын-куо дiән кысын биәрәр ду, биәрбәт ду — ону мијiәхә биләрә тат, ноко! Итәҕälläx илцит буол, тусаннах суорумију буол! Ол кыс мијiәхә каләр ду калбәт ду — ону билләрди!»

Онуоха Харалјык Бәргән сiтi курдук кәпсiәтә іјәтигәр-аҕа-

тыгар, ол ганја балтыгар даҕаны. Кыс турап олордо хапначы-
тын аҕаҕар, ол ганја атта:

— «Ҙа, убажым, тахсан ат киніаха: киніаха барымна ки-
миаха барыамы? Ол буоллаҕына миіаха Аҕысыт анан биарбит
ара бар абат: ону баран моинюх басын аҕалан биардаҕина — от-
чоҕо барыам. Ол киі ата Оҕоҕос батыялах Оҕо Тулајах діан
киі».

Онуоха тахсан ситі курдук кәпсіәтә киніаха. Ону істәп баран
атта:

— «Ҙа ара, ханан бараллар ол киіаха? ыҕан кулу!»

Онуоха:

— «Маан бараллар!» діан ыҕан биарда.

Ол діаки бара турда; бара турда, бара турда төсө ама быдан
ырах дойдуга. Ол істаҕина үс урах буолан түстә; онуоха бу киі
санарҕата; ол гынан баран оҕусун тохотто, ол ганја сыарҕа-
тыттап түстә. Ол ганја көрдөҕүнә — көмнөхтөх харыја саҕа
киі уҕаҕина ісарин көрөн баран санаата:

— «Тыа ітчитә ду, ү ітчитә ду?»

— «Бујакаиданым, дјакаиданым! Баі хара тыа ітчитә Баі
Барылах тоҕоңун ду, аргәні¹⁾ хара тыа ітчитә Аригір Хара
Арбас оҕуңун ду? Нјоруовнәх уҕан, сусуөхтәх сугуруидан, хоі-
лјуктәх хоңкујан арабин²⁾: үс кыјар баса дойдумах, күкүр хаја кү-
лүгәр, тәс хаја ҕаҕыңыгар халлантан халты харбан түспүтүн
білбәтәх Оҕоҕос батыялах Оҕо Тулајах діан сахаттан санап
ордук, ураңхатан ураҕасынан ордук ураңхаі бар дјабикка моі-
нюх басын быса охсон аҕалан, Баі Харахан тоҕоңо аҕалан
көрдөрөн, алта булас сусуөхтәх Аіталын-куо діан кысын оҕоҕ
ылым, ал уоту оттуом, аласа ҕині ахталытыам, алтан сәргәні
анҕыам; отчоҕо ан урдүк аҕкын алгыс басыгар туруоруом, ал
уокка ас кутан, Баі Барылах Бајанаі тоҕон діан, аргәпә хара
тыа ітчитә Аригір Хара Арбас оҕун діан! Ол буоллаҕына ат кур-

1) РЛ. вездә: аргина. 2) Вь полл.: Нјоруөн бүлгүн сусуөхтәх
бајам сугуруидум, хоілјуктәх бајам хоңкуидум и т. д.

дук салаи, атыр курдук күбү, суолун тобулан¹⁾), ылыгын ыян кулу!»

Анара кісі «ардас» кына кулла мас баса сатарыар діәрі, он-на көрбөн баран атта:

— «Бәјабіттан ыҗытаҗын дуо? Аҗыгтап аналлах, тоҗус аҗыттан оңорулах, алта булас сусуохтах Аиталын-куо мін бәјәм оҗоҗум. Туорама, бәјәҗіп быһаттың, кіәр бар!»

Бірдарә атта:

— «Аи дуо?» діән баран батыгырајан турда, батасынан кырбаталан барда.

Бірдарә киніні батасыттан хабан ылан баран басын «аѳс» кына быса охсон кәбістә оҗоҗос батыҗатынан; ол гыная баран бу кині оҗусун аміә басын быса охсон кәбістә, ары тіт саҗа кута уоту оттон кәбістә. Бу Тоң Доролуун кісі абит, бу тімір таңаса суох буолан халла — кісі кісінан абит. Оҗусун ортотунан быса охсон кәбістә, бысаҗасын бу кіасә сийтә; сийтә булас ині цолө үктүөн баран хоппотун аңарын хаја тардан ылла, онуоха сулан баран илгәр көмөн кәбістә; сонно бәјәтә хоппо. Сарсыарда турар баран сыарҗатынан күрүө тутта, хоппотун аңарынан чардатан кәбістә:

— «Канаҗасин уҗатип тоххору кәриәс буоллун!» діән кәбістә. Аміә аҗапнан істә...

Кун утүөтугар ыи саңатыгар аміә Баи Харахан-тоҗоңо тоңсујан дабдыгыратта. Харалҗык Барган тахса оідо; тахсан көрдөҗунә — сыраідах пҗылбана, дҗусуннах учугаја, уңуохтах көпөтө, утүө бәјәләх кісі кәлән ат үрдүгар турар, саңа саңарар.

— «Буја (3)! Хаја доідуттан хамнан, туох доідуттан турар кәлбіт ураңхаигын? Аҗаң атын аттан кулу, іҗәң атын атан кулу, уңуоргун умсујан кулу!» діәтә Харалҗык Барган.

— «Буја (3)! Аҗаттан аҗыллыбыннын білбәппин, іҗәттән ірә-біппин білбәппин; уруң таба буолбут уруң сүрүк уөскәп турар сирігәр, хара таба буолбут хара сүрүк көңүл уөскәбіт сирігәр,

1) Въ подл.: тобулу.

хат хат халлантан халты харбан түспүт Харыт Мохсогол діан кісібін. Саха сара, ураңхаі тојоно буолбут Баі Харахан урдүк атыгар калім, алта булас сусуохтах Аіталып-куо діан кысын атыгар. Ону ап кіраңцін ат аҕаҕар-іјаҕар, балтыгыттап да ыјыт. Мін бајам онблөх сонпобу кытары ороспотох, биллэх сонпобу кытары білсібатах ытык ырас кісібін; ол буолаҕына мін цахтар төрүбүт ціатігар кірбат кісібін».

Сіті курдук атта понугар. Онуоха кыс атта:

— «А, барымына кініаха. Ол буолаҕына мїіаха ајыттан аналлах әрім тынпах, ону баран басын ајалап біардәріна — барыам кініаха; ол галја хаітах мін хос әргә барыамы?»

Ону тахсап сіті курдук кәпсіәтә. Ону істан баран бара турда.

Баран істадіна әміә үс урәх арахсытын батарә өттүгар көрдөүпә—көмнөхтөх харыја саҕа кісі уллаңнан ісарін көрөп барап санаата:

— «Тыа ітчітә ду, у ітчітә ду?» діан санаата.

— Буја (3)! Баі хара тыа ітчітә Баі Барылах тојоңцун ду? әргәна хара тыа ітчітә Арігір Хара Арбас ојуңцун ду? Нјөрүбннлэх уңан, сусуохтлх сүгүрүідән, хоіјуктлх хоңкујан арабін 1): үс кыјар баса доідулалх Ојоҕос батыјалалх Ово Тулајах діан кісіні моінјөх басып ајалан көрдөрдөхпүпә — Баі Харахан-тојон кысын алта булас сусуохтах Аігалып-куо цахтары ојох ылым, ал уоту оттуом, аласа ціәні ахталытыам, алтан сәргәні анјыам, отчоҕо ап урдүк аккын алгыс басыгар туруоруом, ал уокка ас кутан, Баі Барылах Бајапәі тојон діан, әргәпә хара тыа ітчітә Арігір Хара Арбас ојун діан; ол буолаҕына, ат курдук салајан, атыр курдук күөјән, суолун тобулап 2), ыллыгып ыјан кулу!

Онуоха анарә кісі «арҕас» кыпа куһа мас баса сатарыаҕар діарі:

— «Көрөн барап бајабіттәп ыјытаҕын дуо? Ајыттан аналлах, тојус ајыттан оңорулах ол бајам ојојум. Хата туорама, кіар бар, бајабіп быцаттың!» діатә.

1) Здѣсь такое же отступленіе отъ подлинника, какъ на стр. 120 (вын. 2-ая). 2) Въ подл.: тобулу.

Бирдара кісі:

— «Ан дуо?» дiан урдугар бараи туста, ол гaнjа батасынан оџуста. Охсон арар илгиттaн хабан ылла, ол гaнjа ¹⁾ бaјaтiн басын быса охсон кaбiстa, ол гaнjа тацасын сыгылжахтаи ылла, он-на бaјaтiн улту кырбан, ыи ысыаџа, сiр сiгa гынан кaбiстa, тацасын тацнан кaбiстa, атын мiннa да бара турда...

Куп утубтугар, ыи сацатыгар амiа тоңсујар тыас бар Баи Харахацца. Онуоха Харацжык Барган тахса оидо; ол гaнjа кoр-дoбуна — туктарик утубо кiсi кaлaн турар.

— «Хаја доидуттан аттан каллиц?» дiан ыјытта.

— «Буја (3)! Баи Харахан-тојон атын аттан каллим кини кыса алта булас сусуохтах Диталын-куо дiан кыс атыгар; ону мiјiаха бiарар бiарбат тылларыи биллардиар!» дiан атта. «Мин бaјaм атым Аји Оџото Аны Буну дiан кiсi буолабын. Ан кiрaнцiн ат!»

Сiтi курдук кiрaн кaпciятa цонугар. Онуоха алта булас сусуохтах Диталын-куо дiан кыс атта:

— «А, кiшiаха барымна кiмiаха барыамыи? Ол буолаџына аји амаџа ајан бiарбит ара бар мiаха — Оџо Тулајах дiан кiсi; ону моицох басын ајалан бiардaјиnа — барыам.

Ону тахсаи атта сiтi курдук. Ону icтaн бараи бара турда...

Анара кiсi батарацци доидуга тiјaн калла. Минјiгac сыттах утубо доидуга, албах угус субсулax сiргa кaлaн icaн; бу icaн, бу субсуну одуласаи атын хамтарбатах.

Ол гaнjа иккиaн кoрсo тустулар; ол гaнjа бiлла Аји Оџото Ацы Буцу:

— «Буја (3)! Мин, бу, Аји Оџото Ацы Буцу дiан кiсiбiн, каллим; ол буолаџына саманшык цахтары мин ајiаха ыјан бiарiам, — ан бу цахтары мiјiаха кулу!» дiан кишттан кoрдoстo.

Онуоха ол кiсi атта:

— «Кaбic! мин хантан бiардамii?» дiатa. «Аји Оџото буола-лахкына — ајыгар бара тур!» дiатa.

Онуоха бiрдaсa атта:

1) РЛ.: ол гына.

— «Куспутун мәраидәсән көрүөх!» дiән дiр; «кыабышыт ылын!» дiятә.

Цә, онтон санан ытыластылар, оноѳосторун илiаригәр тусә-
ран ыла турдулар; онтон батасынан кырбастылар, онуоха батас
батаска тусар; онтон төрөлөх оѳус саѳа чомпо сулүгәсiнән охсус-
тулар — сулүгәс сулүгәскә түстә. Онтон әт илiаринан хансаи
ылыстылар. Ол ылсаларын кытта Оѳо Тулаѳах кини дiлбi
бырахта, ол ганҗә усуи бысаѳын субуѳа тардан ылаи баран ха-
барѳатыгар тiриәрбiтинән барда. Онтон Аҗи Оѳото Аңы Буңу
багалчигиттан өрө анҗан сытан артата:

— «Бүҗа (3)! Цә, тоҗонум, өбөрүма! Апы хаҗыстахпына —
хоилҗугум хоңкудун, аргидәхпына — iәрчаѳим аргидiн! Ол буол-
лаѳына канәѳаскi ұҗаттан канәѳаскiгә дiәри ырас халлаи аймаѳа
оҗох ылбат буолунар бу орто доидуттан! Бу аҗы ханын бу тоѳума:
мин, аҗы оѳото, аҗыбар барыам!» дiятә.

Онтон бiрдәрә туруору тардаҗ кәбiстә. Ол кiсi аттын ба-
җалы кыталык кыл буолаи көтөн халла ырас халлаи дiәкi.

Цә, Оѳо Тулаѳах атын миннә да кәлән iсәр Баi Харахан
цiәтигәр. Ол iстаѳина көрдө: сiмәхсiн амәхсiн, у басан iсән,
кинiнi көрдө да сәттә ыѳасын ысан кәбiстә, ол ганҗә¹⁾ толугур-
дах торбос баттаѳа бәргәсәтiн тура кәҗiан кәбiстә, iккi әтәрбә-
сiн тура табан кәбiстә, торбос тiртә соно сулбу тусән халла,
хоппо курңах саѳа дiәс ытарѳата аҗаңаләбiт, мыанарыгын быса
тыллаи кәбiстә, сыалыҗатын илiн кәлiн өттүттан харбата да өкө-
чөңү турда. Ыт холлоронунан көтөн түстә, сыалыҗатын соппо
кiрiтигәр иҗылбы сотон кiрдә, хаңас дiәкi осоѳун төрдүгәр тураи
бөгүөхтү турар, саңарыи билiминә аѳылы, атиән билiминә аҗаңаңи
турла, чә саңарары саңаран цiә буора бытарыҗыи туххары
саңарда:

— «Ачiҗа, ачiҗә!» дiән хасытыр. «Кугүөт кiсi куөкәритән
iсәр абат, — кiсi бәҗәләх, утуө кiсi дҗусуиңах. Субан уолаттар!
уңан сытаѳыт дуо?... Цабыл барбыт цахталлар! тахса тардың:

1) РА.: ол гына.

моку таңас тасырҕа ысыллан халла, оһу килларан кулуц! Кыты-
јаҕа кырыата, хамыҕахха харда аҕала тардьы!» дѣан бараһ уҕаһ
халла.

Ца, уолаттар тахса оѳдулар, тасиһ туттулар, саргѣ тордѳт-
ган цѣа аҕаҕар дѣари куоһ оту талгѣитилѣр; ол гѣанжѣ¹⁾ цѣал асты-
лар, дѣарѣ кѣбѣститилѣр, бастах атахтах маҕан сылгы тѣрѣтѣн ол-
боһ урдѳлар.

Оҕо Тулаҕах кѣран бастыц ороҕо олоодо.

Оһуга Баи Харахан-тоҕоһ, баттах таҕаҕын таҕанан олоодо:

— «Ца, дуоҕар, хаҕа доѳдѳттан хамнан кѣлѣц, туоһ доѳдѳттан
туран кѣлѣц? Аҕац атын аттан кулу, иҕац атын аттан кулу, баҕац
аккын аттан кулу, сѣгѣр!» дѣан ыҕытта.

— «Кутѳр хаҕа кулѳгѣр, тас хаҕа цаҕыцар халлантаһ тѳсѳпѳ-
пѳн билбѣппѣн, сѣртѣн тахсыбыппѣн билбѣппѣн. Сасыһ ахсаныһ
билбат аҕарыҕа кырҕыбыт амѣхсѣн, кѣргѣппѣх уолаһ — «Тѣ
саҕа Оҕоҕос батыҕалаһ Оҕо Тулаҕах дѣан аттах кѣсѣгѣн» дѣан ат
билбѣтѣ. Кѳтѳр кыһаттах кыл кѳтѳн тѣбаттах, сѳрѣр атахтах
кыл сѳрѣн тѣбаттах сѣрѣгѣр, кѳппѳхтѳх колѳҕѣ кытытыгар уѳскѣн
олорбут кѣсѣбѣн. Саха сѣра буолбут Баи Харахан-тоҕоһ! урдѳк
аккар ат аттан, албан аккыҕан, алта булас сусуохтаһ Аѣталыһ-
куо кысыц атыгар кѣлѣм. Бѣарѣр билбѣт тылгын аттан кулу:
кыс оҕоц кѣлар ду, суоһ ду — кѣскѣлѣх тылгын кѣнсѣа, алгыс-
тах аман ѳскѳн амалы!»

Оһуоха оҕоһѳр атта:

— «Орто аһ доѳду бѣр утун улабыт, бѣр отун сѣабѣт урац-
хаѳдар буолаһыһт дѣбѣн; ол буолаҕыһна, оҕолорум, кѳрсѣн сѳ-
булѣсѣц, аҕыттан аһаллаһ алгысыһын билѣрѣам!» дѣата.

Ца, оҕолор кѳрѳстулар, сѳбулѣститѣр. Бу буолаҕыһна оҕоһѳр
уруѳдата, амѣхсѣн аҕардѣлѣта. Оһтоһ кѣтаҕарѣн — кѣранѣ, уҕоу
дѣаки—улаһы, хаҕас дѣаки—хараны, суол аһыгар—суру охторду-
лар, тѳсѳлѣгѣа ары тѣт саҕа араҕас чѣчѣрѣ астылар, дѣрѣц тѳсѳлѣ-
ганѣ сѣрѣадѣттилар. Дѣлаи ысыах талгѣппѣ, тунаһ ысыах туругѳрда,

1) РА.: ол гыһа.

томорон улус цоно чуоџуидулар, аџысты атахта араџас далбары таттылар, иллара сыя арда төрүөбүт аскал тыи атин, тоцокко¹⁾ төрүөбүт тумуи аминик кулун атин араца туоска астатылар, уџуохтарынан урдулар, кыабынан кыстатылар араџас аџы; бу тас өтгүнан аџыс салалах ача күүх оту талгиәтилар, тыстах бартахтах мацан сылгы тиритин талгиәтилар. Бу урдунан, ца, кишиларга сатта туннах кун туххары мөлтүөбат көр, уларыбат оинү буолла: бөбөс тусуна, бысыи сырыста, сүрүк аты сүртулар, кымысыттар кылыдылар. Бу күтүөтгәригәр, омук аттабар, саџахтах аса тиритин, бөрө бөртөлбүүи хос-хос олбох, өллүргәләх үс тиритин олбох уран биәрдиләр.

Бу күтүөт туохха даџаны кыттыбат бу цон оинүларыгар, көрөн олорон саньыр хәжаларын даџаны: тулутуох карица суох. Субурусан-субурусан сүбәләсэн бараннар Орулуос Дохсуи то-жоннорун көрдөстүлар, ол гәиҗә Харалҗык да Баргәни аминә көрдөсөн:

— «Бу күтүөккүтүн кытары тустан көрүң!» диян аттилар.

Онуоха ол икки цон тусушулар да анара кици аныттап ираи оџо курдук көтөџөтөлү сылцар; онуоха бу төсө муңжустубут цон бары цулаидылар кишитан:

— «Хәйтах ама өсүргәннәҗинә өлөрүсү!» диян куттаннылар даџаны.

Ца, мантан урулара ысыахтара тохтөтө, нам нум буоллулар. Оџо Тулаҗах атта:

— «Ан доидулах кицибин, доидубун аџыным; ол буолаџына чәҗиң, доџорум бициккини атарың!»

Онуоха:

— «Кун утүөтугар, ыи саңатыгар сөн буолуох атта!» диятилар.

Кыстара аџастарын ыңырда, ол гәиҗә²⁾ атта:

— «Чәҗиң, аџастарыам! Мин барар күүүм буолла; кираи сунаџалы оинүр түс колүҗабитигәр сунуоџуң!» диян атта; «салгылыр сар булгунҗахнытыгар салгымыаџың!» дията.

1) РА.: тоцорго. 2) РА.: ол гына.

Онтон Аиталын удабан ымыјалах арбыны ајалап уокка ыста. Ол гынан баран, тоғус кыталык кыла буоланпар, тохеуон тахсан бардылар, күгүөт Оҕо Тулајах көрбүгүнүн халла. Кірдилэр да суннулар, сар бултунјахтарыгар салгылы олордулар. Араи ылыр саца бар:

— «Мацаі аллах! кимнәхтәр ојохторун ојох кынан, аска аңнан, көпкө күөсән аңнан бохтоп сыттабын көр ара!».

Тоғус кыталык кыланса түсөп барап көттүлэр. Абыс кыталык кыла бардылар, тохеуса — кісі хоңјоспут кыталык — хојутан көттө; ону ол кісі бадајытынап табыталын тосту бардан ыла, ылап баран сүс сүрба булас өтүнүн чоротчу калгіјән кәбістә. Иті іккі ардыгар кини кыталыгын тиритин абыс аҕаса илңа барап халбыттар. Ол гәңја ол хаҕас илгипән «лап» кына унап ылап барап цахтар таңасын таңыннарап кәбіспит:

— «Хара төрүөхкүттән апаммытың, тыллах-өстөх чыҕабым оҕото!» дийән барап тытын кураҕар анҕан кәбістә. Онуоха удабан алгыр кинини:

— «Тојоп аса!» дір; «кулҕахтах чуора, харахтах кырацыта! уңаң сүгүрүјән көрдөсөбүн! Чарае тојуктаҕа туоратаҕа диямә, кысыл тылынан кыс оҕо кымпјылаҕа диямә! Улахантан оңорүлөх дорҕоппөх тојукпун ороидө, Катиттан кәскиллэх кәпиәрбин сарҕаҕалән исит! Аттаҕа дойдуттан артан калән барап, Баи Харатан-тојонтоп арбах бастах атыр ојунунап алгыс ылап, ар баҕах астаран, унар саламаны тирдәрән, араҕас маҕас атыры арбатан аттаных тустахкын; түгәх дойдуттан түөсүллән кәлбит буоларгың, моҕолуор муостах тоғус хара маҕас оҕусу баттаран, үс моңчөх сүдү баҕабы астаран, түөрт атахтах дудур сибіәни туруортаран, тоғус бордүлөх чоі күөсү сиріадиттәрән, дүөрбә дүңүрдәјинән ұтаттәрән көтөһүллөөх атиң! Булап-булап ијулаҕаи ыс оҕону илңа істәјиң дуо? Абыс улус — аң аймахтарың буолуо абат — одулајаллар, сәттә улус — әјіәһһәрә буолуо абат — силәјәләр, сиргәнәјәләр!» [дир].

Онуоха бірләрә әттә:

— «Мияһһәрә!» дийтә. «Тыллах-өстөх чыҕабым оҕото, көмүс

туөстӕх кӱбраҗајим оґото, іті туххары мїігін тапты істајиң!» ӕттӕ. Ол гӕнјӕ¹⁾ кичӕјан ардан бӕгилјиттӕ.

Ара бір бірақкӕ [уеујаҗа] тохтон баран уӧпнӕх туктӱјӕтин ајаҗар табїан кӕбістӕ. Хараҗа халлап аһныгар, хамыјах аңарын курдук кунӱн ыјын аһныгар, хара кулук доідутугар хара бајаҗалтап тасарда; тытын хонӱга тардан кӕбістӕ. Ол гӕнјӕ¹⁾ ојобун кыбынна да җӕгїгар сурда: хара тас балаҗаннах ӕбит; оино кыбынна²⁾ кӧтӧн тустӕ. Уотун тїгїнӕтчі оттон кӕбістӕ, оеѳун бысаҗасынан кӱеу тасаран олотто, ол гӕнјӕ хараҗа далаі утун кутан кӕбістӕ, хара маҗас оґус бысаҗасып, араҗас маҗас атыр бысаҗасын тасаран уган бусарда; ол гӕнјӕ¹⁾ бусаран [буспутун гӕнјӕ] тасарда.

— «Җа, җыҗаҗым, далбарајым, суон сал бу буолар, халың хаса бу буолар; ајың асын, җӕ, аса ӕра!»

Җахтара сїӕбіт буола-буола сїргӕ тусаран кӕбісӕ омордо. Бу омордобуна тојоно ӕттӕ:

— «Утукам оґото! мїп даҗаны биллӕҗї кытары билсїсӕтӕх кїсїбїн, онӧлӧбу кытта ороспотох кїсїбїн; іккі у тумуї оґолортон тоґус уолу кысы саңыјахныг!» дїан баран хаҗас дїӕкї угӕҗар кӧтӧн тустӕ. Сӕттӕ кӕрӕх тїрїгїп, сӕттӕ ытык тїрїгїн тасаран, уса тӱгун алын гына, оѳун уеа гына барахта, җӕ кыра тасы сїман оңорбут сыттыгын кӕтӕҗӕрї оронугар «іс» кына бараҗап кӕбістӕ, ол гӕнјӕ¹⁾ мїпїн омурдан ылла, тӕллӕхтӕх суорҗаныгар бысаҗастан ібїран баран іҗї убахтап баран іміттӕ, тӕллӕҗїп тӕлгї барахта, омордо, сыттыгын сыттӕта да суорҗанын сабынна да бӕҗӕтӕ сулбу сыгынјахтанан баран улаҗа дїӕкї «нјолбос» кына сытта.

— «Җа, хонјосуох!» дїӕтӕ.

— «Суӧї доідуттан сӧнтӧхкун булап ылымынаҗын, булбуккун мїігїн; тугун билїӕмї ӕн баран ыларгын? Ојобос батыҗалах Оґо Тулајах хат кынан кӕбіспїт, ону кытары хонјосору гынаҗын дуо? Бїлїгїн мїп орто ыдӕх хаппы!»

1) РА: ол гына. 2) РА: кыбыјан.

— «Көр арә, чычабым оҕото, аттабың учугајин! Ол буолла-
бына мін тусна сытыам!» дiятä.

Онтон кини тусна сытта сырыта, ол гäвјä ыјытар:

— «Хаја, дуоҕар! төсөлбстүң?» дiан ыјытар.

Онуоха:

— «Хаја, дуоҕар! камим-чылым илiк буоллаҕа!» дiан атар.

Араи бiрдä:

— «Äi! ындан да куннан да, кал бартах¹⁾, хонјосуох!» дiан
ыххаида. «Бысытым быса тоҕон халла» дiятä, «асыр да асым
баранна!...»

Ити iадäшин iккi ардыгар анара кiси (Оҕо Тулајах) тахса оидо,
ол гынан баран бастыкы сарҕатин баран куса туста, ол гäвјä²⁾ атта:

— «Айцахаи-бөбө аңыата, öлү-бөбө утүрүдä!»

Ол гäвјä халлан дiäкi öрө көрөн баран аттä:

— «Сисим атä ситтä, холум атä хојунна, бутум атä буста!»
дiан баран: «Күкүр³⁾ хаја күлүгär, тас хаја цајыңар, сасын ах-
саана биллибат äмäхсiн äнјалäн, көтөр кынаттах кыл көтөн тiiбат
сiригär дурдалан, Цылҕа-хантан ыјан, Одун-хантан оңорон,
бөсхө бастах, ус хара күлүктäх бороң ураңхаи булан тiiбат сiри-
гär олохтөн, Ајы Тојон, [мијигин] анан айбытың усү! Äвјаланан
калбит iјам äмäхсiн Оҕо Тулајах дiан ат биаран—ахталыјан, оҕо
буолан, улатан, торолујан турдум, саха сара, ураңхаи тојоно, Баи
Харахан-тојон маһылах кысын ојох ылан олордум; ал уоту от-
туом, аласа иiäни ахталытыам, алтан сарҕани аныам дiан олор-
дохпуна — хараңа халлан аныгар, хара бајаҕал анара öттүгär,
таңнастыҕас хаја аҕалах, иңнестигас хаја iјалäх Дуодан бухатыр
ојохпун уоран барбыт! Тура төрүббүт, туора тусахталах, тiiбилäх
сiälläх, холоруктах кутуруктах, үннүн ыңырдын, кү⁴⁾ кујабын,
батасын, садаҕын төргүланин туснүт, көхсүттän үммүт көтөр
кынаттах тураҕас аттах ијургуи бухатыр буолуо атим! Äмäхсiн

1) = батгäх. 2) РЛ.: ол гына. 3) Ср. выше (стр. 125): күтүр
и т. д. 4) РЛ.: кее.

іжәм!» әһһітә: «Минјар миңабин, көтөр кынаншыи таңнары кыдан тусаран кулу!»

Бу аңардалаи әтәрип кытары кунду! халлаи көхсугар кустан атиң әтап иңарсида, уот чабылған сатылата, алас сысы саға холорукта хара былыг холоруктаи калаи туста, — билігі әһһитин курдук туора тусахталах турағас ат сәргәтин төрдугар калаи туста, — тас хаја хаја барда, буор хаја булгу барда. Аліжан баран «хаи» кына миңја туста: ат часкыжан баран мөһөн ысыахтата; масы урдунан, былыгы аһһынан көгутан тиида соһшо Дуодан иәтигәр. Ол ганја¹⁾ тусә әккәриән баран атын бајан кәбистә хара кулук сәргәтигәр, тоңсужан вјиргитән кәбистә, ол ганја кырыктах уңутунан таңнары тајахтанан баран цороллон турда.

Циәләх кісі кылана туста:

— «Цоллох сорукам табіс таңға кәллә!

Туран холумтаһын иңигәр умучағын²⁾ аһһын асан баран, ус кырылах тимер үөрбә буолан, тусан халла. Ол ганја анара кісини:

— «Чиркажан турар сисин үөсүн быса көтөн тағыстаһым дуо?» дән баран көтөн тағыста.

Онуоха анара кісі ус булас үөсә көтөн биарда, ону кини атин тиритин иккі ардынан көтөн тағыста, ол ганја анара кісі әһһи сунту тусан халла. Тасынағы кісі ханын көрөн баран угүлүгунан буолу анжан кәбистә, ол ганја атын урдугәр туста да баран халла. Цә, анара кісі иәтигәр көтөн туста; ол ганја цахтара ыты озорор.

— «Цә, добор! бу бағалцы баран халла; ча, добор, асыр аспыт баранан халла, мин булгу бардым; ол буолағына төрүр оґоһун учугәдик иг: атчыгы ас тобоһунан ән бәјәжин хатағаланыма; мин бәјәм калаи баран харајыам!» дән баран халла. Циәтин аһһын тасынан баттатан кәбистә, ол ганја бара турда.

Іти аста. Онтон цахтар кәмә-цыла кәллә, ата ыарыида; тирини талғанан баран иин дәки көрөн озордо, аһһын таранан кәбистә.

— «Уруи, уруи, ажахалым, ажахалым! Оңүөсә үрәх саға күөх

1) РА.: 'ол гына. 2) РА.: богрябын [буобрабын].

дахха — саха сара буолбут Сабыҕа Баи-тојон дһан бар, тоҕус бухатыр уоллх, тоҕус бухатыр кыстах, ары тит курдук аймах биһалх, субан барбыт уолатгардах, ҕабыл барбыт ҕахтаалардах, кыи барбыт кыргыттардах. Кини урдук атыгар, бу кини кыргыттарын атыгар мустубуттар омок нјургуннахтара: калин дойду кинһсй Тимир Нһхаллһ бухатыр калбит; орто дойду оцунастара Баи Харахан-тојон бастың уола — хатацаҕа торуобут хара дјоруо аттах, хара кие саҕынјахтах Харалјык Барҕан, оројунаи оинјур улан аттах Орулуос Дохсун; уөсй дойдуттан салгын сиппһт салыр булумаc аттах, холорук сиппһт хоруоцка хара аттах Уөгһн Таигһн икки; аллара дойдуттан Алтахтыр Дадар тахсыбыт, Кукурдур-бухатыр куөраибит дойдутуттан. Тојоммор, Олбөт Барҕаңҕа, — биардаллар даҕаны, биарбаталлар даҕаны, — уөсйини уөсй утајан, аллараҕыны аллара ҕабыдытап тарҕатан барап, тојоммор, ајһаха, кунтан ытан тардылыктах коцуңа маңан аттах Кун Тујарыма удаҕаны хаја да албасынан ајһаха ылан биарйа агим: төрөтөр оҕоң төкөлөнүө ата, итар сүөсүң куруөланиа ата, урдук атың малчийа ата уөсй дойдуга, кун утары кулуккун, ыи утары ыллыккын быса хамыахтара суоҕа ата ким даҕаны. Олөн көрөп өлөрү биһам дуо? Оһүм, өһүм!» дһата.

[Он-на өлө]. Онуоха сурдук кэмсинай Олбөт Барҕан.

Ца онуоха аҕата-йјата дһалай ысыаҕы ыстылар, уөрү-көтү буолла. Бу буолтун гһнја кун угүөтүгһр, ыи саңатыгһр, ца аттанна би уола; Дуодан ыибытып курдук куөсуңу кун тахсытын дһаки барда Олбөт Барҕан. [Ца, бу ајаннан тйјан калла. Бу тйјан каллаҕина] — субу уола Дуодан бухатыр аһити курдук [кирпик ајби даҕаны абасы даҕаны куөстһхтара албһх] мустубуттар [Сабыҕа Баи-тојоңо]. Кисил кһнсі, сахалы саңара турар тоҕус томторцолөх тојон сарҕаларигһр барап тустһ, атын бајан кәбистһ. Бу кихини көрөн барап багтара биллириккһ тустһ, хосуннара хотоңо кирдһ, утүөлара угһххһ тустулар; кини таидара Харалјык Барҕан Орулуос Дохсун икки тахсаннар кинини тасин тугтулар, цһл асан киллардһлар. Онуоха цһлһх тојон ыјытта:

— «Хантан хамнан, туох дойдуттан туран калбит урһцһигһн?

Абаң атын, іјаң атын аттан кулу, бајаң аккын аттан кулу!» дiан ыјытта.

— «Буја (3)! Куну көрдөрбөт кукур хаја кулугар, сајыны биллiрбат тас хаја цајыңар, сасын ахсана биллибат кырцаҕас амаксини іјам дiан игилан, тоҕус хартыҕастах добуи халлантап, тоҕус кырымах тоң уөрбi буолан, тобулу тусан уөскiбитiн билбатах, Оҕо Тулајах атырбыт, кiибаллибат¹⁾ катит угугантан өрө унаи уөскiбитiн билбатах. Оҕо Тулајах атырбыт, тоҕус халлан тојонуттан оңорулах, аҕыс халлан аҕатыттан аналлах; ахсана биллибат састах, аҕалатар — аҕам, іјалiҕар — іјам дiан игиллiбит іјата кiскiлин кiпсiабiҕа, уңуорун умсуибута: ахсана биллибат ајы улуса аймахтах, тунi суох, кунi көстубат күндүлiс күнүс, хоно көрдөххө хосута суох, сылца көрдөххө сысхала көстубат [доидулах], сырдык сырлҕан, кырдык килбиан Ајы Тојонтон алгыстах, сүрдiх кiптiх Суга Тојонтон төкөлөх, илин өттө харымтаҕаи, оҕос өттө охсук, кiлин өттө табик, чаыгырыр тас таңалаи, чучугурүр түс тумус, Хомпорун-хотөи ахсана биллибат ала туигун аймахтарыттан алгыстаммыт, Уруң Ар Тојон аҕалах, Кун Кубаи Хотун іјалiх, Уруң Ајы сiанi, туора тусахталах, тiбiлiх сiаллiх, холоруктах кутуруктах, куданнах көбуллiх, орук сiаллiнан, оңочо кутуругунан дохсун тураҕас аттах — сiсiң ата сiт-таҕина, холуң ата хојуннаҕына — тохсуйу ыига төрүөбүт Цүра бухатыр атырыаң дiабiтi аiбыт аҕам Цүра бухатыр. Іраппит іјам [буоллаҕына]: баидам тутулах, барылы кiскiллiх, өнөр күс-кiмнiх, аҕыс ураҕинаи аңнаи олорор аймах билалiх, тоҕус ураҕинаи туолан олорор томорди улус цовнiх, баңкы батастах, лаңкы садахтах, бытчыңнарыттан быппастыбыт, көруңнариттан күркiбiт субан уолаттардiх, цабыл барбыт цахталлардiх, кыи барбыт кыргыттардiх, онолөххо ороспотох, бiллiххi билсiбатах ытык ырас тоҕус уол, тоҕус кыс канҕиҕар төрүөбүт алта булас суусуохтах Аиталын-куо дiан іјалiхпин. Унун ыңырдыи урдук халлантап түспүт урумiтчi маңаи аттах Олбөт Барган дiан

1) РА.: кялбялiйбат.

кісібін: саха сара буолбут Сабыја Баи-тојон тобус бухатыр уолун, тобус бухатыр кысын атыгар уөсөҕүттэн түспүттэр дйабиттэригэр, аллараттан тахсыбыттар дйабиттэригэр, күрөс был-даса, күөн көрсө, бысыҕы кытары сырса, бөҕөнү кытта туста каллим!» дйан атта.

Онуоха:

— «Орто аһ дойду отун каратин бирга сйан, утун тумујун бирга улан озорор цонну цон буолахныт дйан! Суон тит дурда буол, халың тит халха буол!» дйата. «Соргу буоллун, царалык¹⁾ буоллун!» дйан оҕонјор аҕардалата.

Ус бухатыр уолаттар ус сйаллах чорөңно бысаҕаса арылах кымысы ажах туттулар, ус төгүл сүгүрүјан баран; онуоха ус чорөһнөх кымысы уета түсаран кэбиста. Ол гәһја тахса оидо, бйна ус төгүл бухатырды ісіран баран бухатырдар чыстаі буолахтарыгар сүрдә; онуоха уөсөҕүттэн түспүт Уөгән Таиган іккі сырыстылар аміа чыстаі буолахха. Ол гәһја сүран калит іккі бухатыр киніні хардарыта ытыалатылар, ону Өлбөт Барган охторун ытысыгар түсаран ылаттан баран бәјәләрін ытыалата, іккіәннәрін хара быарга хараҕалата. Онуоха ол цон атгара, Салыр булумаc ол гәһја Хоруоцка хара іккі ат, бі цону күігүөн хара холоругунаа сөрүөн іңә бардылар; бі цон саңалара аталлар:

— «Аргидәхиттинә іярчәхит аргидин, хаҕыстахпытына хаілыкпыт хајыннын²⁾! Бөрөн бүгүн!» дйан албан-албан баран бара турдулар. Онгон аімах біләтә уөсә көттүләр дүрук барылара.

Ол гәһја Алтахтыр Дадар Кукурдур бухатыр іккі хоту тумулугар ары тит [саја] күдан хара уоту оттон баран озороллор. Ол цон сүран калан охсустулар — ону туохха даҕаны холуібата, өлөртөн кэбиста; онуоха аімах біләләрә барылара алларә дойдуларыгар суодуідулар.

Калин дойду кінәсә буолбут Тімір Нәхәллә бухатыры кытта охсуста; ол кісі, кырцыга даҕаны, тімір киліә таҕастах; онон ус туһнах куңҕа охсустулар, ол гәһја ңә өлөрдө. Ол кісі ата іккі

1) РЛ.: царылык; выше (стр. 134): царалык. 2) РЛ.: хаҕыстын.

атахтах тiмiр ат абiт. Ол кiсiтiн таңасын таңнан кaбiстa, атын мiнjан баран кiнi iр суолун iрдiан тор суолун торду, аймах бiлiтiн ацата, аласа цiатiн тyрa, ал уотун умуруора баран iстa.

Ол iстaрjна Тiмiр Нaхalla iштa, амiа тiмiр кiлiа кiсi, iсaр; ол кiсi ата Тiмiр IагаIjиn¹⁾, бухатыры кытта кoрсo тyстa. IагаIjиn бухатыр атар:

— «Тоҕо хојутатың?» дiан атта. «Хаја! Сабыја Баi-тојон усун yрбатиттаң тоҕо yран кaлбатиң?» дiан ыјытта.

Онуоха атта:

— «Усуктаҕаха уолцастым, турбyөннaхха тyбастим дiан. Oбoт Барган обургу тыммын ара ордорон пасiа iсaбiн. Чa, хата баста! Барыах!» дiата.

Бастата да баран iсгилар. Ол iсaн абасы сiрiн iлiн аңаригар кiрaн iсaн Oбoт Барган доборун басын сабылатынан быса охсон кaбiстa; ол гaнја баран iстa, Тiмiр IагаIjиn бухатыр цiатигар тiјaн кalla. Ол кaлaн баран аласа цiатiн тyрдa, ал уотун умуруорда, аймах бiлiтiн арцатта [oлoрдo]. Бу баран тoттoрy кaлaн соғурy суорба хaјатын тoбoтyгар кyрyo iнi цoлo yктуoн баран, бу тiмiр атын oнно уган баран кoмoн кaбiстa:

— «Тyспyт кyoрaибaтiн, oбoт тiллибaтiн!» дiан алған баран.

Бу Сабыја Баi-тојон тоғус бухатыр уолун, тоғус бухатыр кысын, ары тiт курдук аймах бiлiтiн мунјaн баран тосуидулар кiнiшi, сyгyрyјaн кyттyлар. Цa, oнтон бараҕаi маласын буолла, мoлтyoбат yбoрy буолла.

Цa, oнтон oҕoнјoр алған атта:

— «Бу aн, ХараIык Барган, Орулуос Дoхсун буолаңныт, мiн yс кыспын талан ылың!» дiата.

Онуоха атта:

— «Бу iккi тaибар iккi кыскын цiа кiсiлaн, хотонунан анахтан, сысынан сылгылан алған бiар! Мiя бу доидуттан oјох ылыам суоја: хата мiн aдaр састах ардахпина усуктаҕаха уолцаса. турбyөннaҕи кытары тyбaсa, кырылаҕы кытары кырбаса, аттаҕа-

1) PA.: Ёгяйлинъ, Егяллинъ.

тары кытары аҕса, бэттэри кытары мэккисэ [барыах тустахпын]. Хата мийэхэ ыжан кулу: мін дохсуммун кім тохтотор барыи, мін бардаммын кім намтатар барыи, мін баппин кім батиннарар барыи?» діан ыытта.

Онуоха оҕонјор атта:

— «Самантан быдан доіду быттыгар, хоҕ доіду хонноҕор, сир сиксигэр, быдан ырах доідуга олохтонон озорор адырыннах астах Ан¹⁾ Бүрәи діан тојон бар, ол ганја ојоҕо аҕыс булас сусуохтах Ан Дуолап хотун. Кинилэр кыстарын, арҕасыгар алта ыдаах, түөсүгар үс куннах Аналҕыма Манаҕима²⁾)-куо діан кыстарын урдук атыгар, үрүң солотугар Улу Тојон уола Улуја-ббтур түспүт диабиттара, тоҕус уон кубулҕаттах бухатыр уолаттарыи туңур гынан, аҕыс уон албастах абасы кыргыттарын хо-доҕоі гынан калан озороллор үсү» діан атта. «Ан онно бардахкына — соргуң билиаҕа, ороҕојуң билиаҕа!» діан атта.

Ол ганја бу іккі кісіэхэ іккі кысын бірда; хотон анахтан, ија кісілән, атыр уөрдән алҕан-алҕан атарда. Өбөт Барган бі таідара батгарын³⁾ көрөн баран бајата барда ыдарбыт сирігар. Онуоха Сабыја Баі-тојон калін өттүгтан алҕан халла.

Урүматчи маңан атып урдугар халырыктабытынан хара кургујах курдук «хап» кына түстә, ол ганја атын аргита баттан баран аласынан аҕан, толөнунан тосхојон, ырах ырахтык хардылатан, кіаң кіаңник чуөпчулатан ајанинан істә. Ол ганја тіјән калла аңардас бајата ары [мас] саҕа аҕыс салалах ар кудук маска; ата калан «чугурус» кына түстә; онуоха ојоп түсү іккіріятә. ол ганја атын үннәх ыңырын сулбу тардан ылан баран ыңырын сыттанна да бајата іттанин⁴⁾ баран түстә, ол ганја угујан барда, он-на түі түсүөгә:

Араі бу аҕыс салалах ар кудук мас тоботүттән түгәҕар діарі хаја ыстанан баран хар курдук баттахтах, хабыјахан курдук аттах амахсін нөрүбүннәх көхсө быга түстә, ол ганја түөрт тімә-

1) РА. вездь: Аі. 2) РА.: Мянйялимя, Мянйязимя. 3) = баргарын ыи. барбытгарын. 4) РА.: іттәнә.

җин сүөрбүт, көүөр сiмiр саҗа iккi әмiјiн тасарбыт, ол гынан баран iсәгәдәх ытысынан уруиду-уруиду әҗәрдәлiр:

— «Аҗы Тојонгон алгыстах, аттах [доиду] iрчiгә, аҗы кыса буолабын. Öрö көрөн турдахха — оијүс урах саҗа уруң ар артык арыллап турар; саманна Уруң Аҗы дјөсөлјуктара оңојон көрөр доидулара. Ән кiсi, Öлбөг Бәрған, кәләргiн iстiбiтiм үс сыл буолла, бiтгәмiтiм бәҗәсә. Утәсәтә туолбут, чәчiрә урдубут урдүк атыгар Уолујар Улү Тојон уола Улуја-бөтур тоҗүс уон кубулҗаттах бухатыр уолатгарын тунур гынан, аҗыс уон абасы кыса аимахтарын ходоҗо оңостон сатылан олорор [Ән Бүрәи-тојоңо], урдүк атын арҗатта: уруң хара сүруктәригәр тоҗүс сур бөрө ытын, тоҗүс сырған асә ытын түсаран, күбх кырыстары сiәтән Аналҗыма Манәлҗимә-куо дiән кыстарын ојох ылары сатылан олорор».

Цә, iнјә дiән баран әмiјiн биәрдә; ону iккiтә оборон баран үсүс оборутугар сүсүттән iтгәннә¹⁾ аңјан кәбiстә; онуоха олоротүстә; араi ыстанан турда, араi хатың хатыңынан турар әбiт—түсүбүт әбiт; цә, урукутугар холуннаҗына — уон отчо буолбут (күсә), уоҗурбут, күсүрбут. Ыңырданан упиңиән баран атын урдүгар тустә, ол гәңјә баран iстә.

Адырыннах астах Ән Бүрәи-тојоңо тiјән кәлән аҗыс салалах ар кудук сәргәтигәр түсә әркирiән кәбiстә, ол гәңјә төттөрү тәры хәмыталәтә, Улуја-бөтур дiәкi көрдө, сото кәбiсән «ңорос» кына, өттүк баттанан «өрбөс» кына; ол гәңјә кiнi дiәкi өрө көрдө үн тiәрбәсiн курдук әрiкәi хараҗынан:

— «Буја, буја, буја!» — тас хәја хәјыта барыан тухары, буор хәја булгурута барыан тухары саңа саңара турда: — «Цә, ән кiсi бысыi аккын кытары ат сүрдә кәлiм, бысыi кiсiгiн кытта сысса²⁾ кәлiм, бөбөбүн кытары туста кәлiм, күрәс тардыса, күбiн көрсө кәлiм; ән кiсi арҗасыгар алта ындах, түөсүгәр үс куннәх Аналҗыма Манәлҗимә-куону, арбы тiт саҗа аимах биләләрi, усуордәх онблөх, тiбиләх сiрәдәх тоҗүс уон тоҗүс бухатыр су-

1) РА.: iтгәнә. 2) = сырса отъ сырыс (v).

баиыттарын кытары тубра халырыктан айдарыян аттанаргын корон халары обору булбатах Уруң Ажыгтан толкөйх Обот Барган обургу тусан турабын. Ча ара! айдарыян аттанаргын көрүөх ара!»

Онуоха Улуја-ботур тобус булас уот хорохой кутуруктах, кута уот тыннах тимир атын төлө баттан кабіста. Онуоха батара кісі корон туран уннах ыңырын төлө баттан ылла; тибилэх сіаллах, холоруктах кутуруктах ат созуру халлан улабатын діәкі сожулан көттө. Ону би абасы ата канжиттан аккратан бара турдулар. Иин халлан улабатынан аргиян каллиләр: ажи ата бастан, абасы ата канжики буолан. Ону Обот Барган абасы атын туңиәри ытан кабіста, ол ганжа баята Салгын Сүругу кытары сырса бардылар, иин халлан аңиәтигар тидиләр. Ол ганжа атта Обот Барган:

III. — «Дуоҕар! бу тоҕо кәтит сәригин мустуң?» діән атта.

хар Онуоха анара кісі кини діәкі көрө тустә; онуоха батара аңар аңаһан суорба хара тасы сулбу тардан ылан баран — соҕотох рьятах абит — ону хараҕын утун устун барахта; онуоха ол ганжи кісі туружалабытынан барда; ону сүран баран басын тәрүс быса тардан аста. Ол ганжа тиян калла Улуја-ботурга. Ол ганжа [Салгын] Сүрук уолун басын тубрактан биәрда, ити ганжа тобус сур бөрөтүн, аҕыс сырҕан асәтин бирдита ытылаһан кабіста, албастах аҕыс уон абасытын хаҕас илтинан ханнах хара батасынан бирда халырыктан бутарда, кубулаҕаттах тобус уон созуруңнутун ¹⁾ уңа илтинан осоллох усун дурба батасынан бирда халырыктан бутарда; онтон тиян калан атта Улуја-ботурга:

— «Ханнык маннык акары абасыгыһыи? Батча буорајыах-хар діәри! [Урут] көрбутуң дуо, істибитиң дуо: бу көстөр ажи аймаҕыттан бир ама абасы ојох ылан, оҕо төрөтөн иә иәләммита бар дуо аһ істәргәр? Иә, көрүөх ара, Анаһыма Маналцима-куо діән цахтары хаитах сүгүниәран-боғуниаран барар әбиккин!» — діән ата турда.

1) РА.: созуругуну.

Онтон Улуја-богур атта:

— «Ҷа, дуоғар, ытыласан көрүөх ара!» дiтiтi.

Онуоха:

— «Буоллар буоллун!» дiтiтi Оiбiт Барган.

Онуоха абасы [оноѳосунан] ытта кiнiнi; ону [кiнi] «халбарыс» кынан биардi, ол гiнжi оѳун ытысыгар тiсiрiн ылла, ол гiнжi аттi:

— «Кор ара миң биас тарбаѳым биартiн, уон тарбаѳым унутун!» дiн баран бiјатiн оѳунан тiттiрi ытта, хара быарын хараѳалата.

Онтон анараѳыта халырыктан туңгарi аргiчiн кiттi, кyi-гyiн хара холоругунан сiрiсiн, ол гiнжi аттi:

— «Хажыстахына — халыгым хажынын¹⁾, аргiидiхпинi²⁾ — iарчаѳим аргiидiн! Ан халың, миң бардым. Ан орѳоѳун урдyтi». Iнji дiн баран кiтiн халла.

Ҷа, батiрi ѳонноро аѳардiлiн, уiрiн-кiтiн тосyдулар, Ан Бураi-тоѳоннiх хотун iсагаидiх ытыстарын наiннiтан, аѳардiлiн, уруидан, ажахалан тосyдулар, ол гiнжi уларыбат уiгуну оѳордулар, калбарiбат катiт кiсiнi тарiидiлiр, далаi ысыаѳы ыстылар, улахан онjуну онjотулар, ары тiт саѳа араѳас чiчiрi анjан, тyбiбi кyбi саѳа дiрiң тyсyгiнi сiрiадiтiн, ол гiнжi араңа тyоска астан, аѳысты атахтах хатың араңас оѳортiн, аргiтi саѳа аiмах бiлiлiрiгар, томорбiн улiс ѳонноругар тоѳус куннах тyнy малчi тонолуiбат ысыаѳы оѳордулар, ол гiнжi араңастарын тасынан сiргi кyбiх оту талгiннар кутyттiрiгар саѳахтах аса тiрiгiн олох yрдулар, тоѳус бiлгiбiх бiрi тiрiгiн олбох урдулар, бiјyргyлiх³⁾ yс тiрiгiн yрдунан yрдулар, онiлоххо оросиотох yс уолан кiсi сусуох бiбiбит чорiн аѳахха арбiлiх кымысы кутyттiрiгар, yс тiгyлi боѳулjусан yңан бараннар, аѳах туттулар, ол гiнжi онiлоругар усурдах соннох, аңардiрiгар сiнjiлiх тоѳус уон тоѳус бухатыр субанjыт уолаттарыгар yс мiнjiх хан-

1) РА.: хаңкылдын. 2) РА.: аргiидiрiбiн. 3) Няже (стр. 144): олjyргiлiх.

нѣх хойгуоларын туена туруордулар, барабаи саксаларин талгитилар, маңан таба тиритин олбох урдулар, ары тит саға кута уоту отгон кабістилар, усалағы охтордулар, туостәји туңнардилар, бардам бастарын Бајанаиға урдулар, баллырдан маңылатылар, хара тыа саға таналғаннарып тартылар, далбардатылар, субаи хан усуордәх охторун туруорута авјан кабістилар, салбахтах сабылан батастарын таңшарыта авјан кабістилар.

Ан Бүраи-тојон албата бу цону:

— «Ағыс адырыннѣх ајан хәңца ағыс ајыгыт аргыс буоллун, тоғус тоғоидәх суол хәңца тоғус таңарағыт доғор буоллун; халлан сарыта Баи Бајанаи, асағит, саца биәрәр, арбах тыасын іситиннәрар буоллун; күөх далаи оломун буллараң, хара тыа ылығын, тас хәја оспуосун арыјан биәрдин әсиәхә! Тоғус уја бодотун тухары босхо¹⁾ бастах, ус бара хара күлүктәх, бытарыјар буор куттах бороң ураңхәи саха, «Баи Бајанаи әсам!» дийи, «аттыктарым итчиләрә!» дийи ал уокка ас кутан алгыр, үбсә ајах тутан үбсүлүр буоллун, тахсар дабаңца, кирәр аттыкка цоллүргә ыјыр, сийә бәјар буоллун!»²⁾

Ол гәңјә бабыгыры-бабыгыры әғәрдаләтә.

Цә, тоғус туннәх күнү мәлци маңнык уигу буолла. Бу буолтун гәңјә ус пуоғайдәх ураса туттулар, тас өттүгәр сийә бәјан саргә астылар; цийәләригәр ис өтгүгәр, цийә анын хәңас өттүгәр, ус сийәлнәх чаллах хахыјағы астылар; тыстах баттахтах маңан

1) Вь подл.: Аңардас сахаја аргыс буоларың, сојотох ураңхаиға арда туруга арбахкит тыасын іситиннәрән әғәрдаләр буолуң, халлан сарырыгәр саца биәрәр буолуң, ујәттан уја тухары күөх далаи оломун, арғанә хара тыа ылығын әсиги ыјарың, тас хәјалар аттыктарын әсиги арыјарың, тоғус уја бодотугар босхо п т. д. Записанный мною вариант этого текста: Ағыс атахтах ајан хәңца аргыс буолуң, артык-артык аји тоғус атахтах суол хәңца тоғусун ујаға доғор буолуң, халлан сарыта (сырдыта) саца дуораны биәриң, арбах тыасын іситиннәриң, ујәттан уја тухары п т. д. по подлиннику.

2) Вь подл.: . . . ураңхәи әсиәхә ал уотунан ас кутан алгыр буоллун, цоллүргә ыјыр буоллун, сийә бәйдән ујәтгән уја тухары!

сылгы тірітін талгән, сар кісіні саннын бајатынан талахтах тал-
налған далбардарын тардан кәбістілар; ортогунан томтотчу, кы-
тытынап быскатчы, — «саналарын тарғаттынар» діаннар —
сәмал кымысы, «күөмаідарин кәһнөрдүнәр» діан — [көјө кы-
мысы кәріан аҗахтарыгар кутан бараннар] сәл баібыт әбір хамы-
јах түөнәларин кәріан аҗах үрдүгар кәккалатә уран кәбістілар,
сусуох баібыт чорөн аҗахтарын таңалайдах талахтах далбарда-
рыгар туруорута олондон кәбістілар; тоғус бохтолох усајаға —
салбырғастах хамнатара көңүлүнән көһнө турар хоју көјөргөнү
көһнөрө, сәмал кымысы саватынан хамната турар буоллун діан, —
бічіктәх бісіәјахтах, симахтах билләх қиппәсіннәх сирдәрин сирі-
дәтан кәбіспиттар ¹⁾: [манна сәмал кымыс орулуос сымбытып саға
арағас арынан чаллырғатчы кыһна, бөлүргәтчи үллә турар усу];
симахтах ірчигәннәрин арја баттан, хахыјабынан хардарыта күс-
таран, таңалаи ојулах хаппачылән, хаңарғастах хаппахтах илбир-
гәстәх қилләх, — оғолоругар ујаға боллун діан, — угаңылах
ојулах орон тутан, ағыс уон айгырас салазлах ача күөх оту тал-
гәннар, кіргилләх кіс тіріні таллахтаң, олјурғаләх ²⁾ үс суорғаннан,
кыланнах кыл сыттыктан, оғолорун ујатын оңорон баран, табы-
рыннах ләппытын иңігар сјаған тірітін талгән, буобра тірітін
олбохтөн, алта атахтах арағас далбары тардан кәбістілар, араға
туоска астан, сул туоска туругурдан, әлләрә сыл арда төрүөбут
әһник әскал тыи үргүннүктәх сүрәјин, тоңокко төрүөбут тумуи
кытыт кулунун тобус толору будулан толору туруоран кәбістілар.
Арағасыгар алта ыдаһ, түөсүгар үс күһнәх Анақыма Манақыма-
куону ағыс уон кіс арыалән, тоғус уон субан уолаттар, ағыс
уон қабыл пахталар доғусуоллән, тојон ағаларын, хотун іјәларин
іккілі тоғус кіс ојубнар, кутүөттәрин бір туспа тоғус уон кіс

1) Въ подл.: . . . «тобус бохтолох усајаға ојоғос өттүгар кө-
ңүлүнән көһнө турар көју көјөргөнү көһнөрө турар, мәңүннәх
күөмайдаһ салбырғастах хамнатара сәмал кымысы саватынан
хамната турар буоллун!» діан қиппәсіннәх симахтах билләх сирі-
дәтан кәбістілар. 2) Выше (стр. 142): олјурғаләх.

добусуоллан, абыс уоп цахталлар арыалыттан, бу кысын сугуннаран-бофуннаран, тобус томторболох тоюн саргаларин кун дйакинан тогуружа хамса-хамса, тоюн афата, хотун ифата алгыллар бу тухары. Ол ганжа атын цон уруидулар, афардалиллар; алгыстара буолар:

— «Ал уоту оттуң, аласа цйани ахталытың, алган саргани туругурдуң! Төрөтөр обофут ужалашын, итар субсугут курюланнин! Кун утары кулуккутун, ыи утары ылыккытын хара кулуктах быса хампатын!»

Ол ганжа кини цйатигар килларан биардилар. Ол ганжа асан бараннар би цон албан-албан табыстылар. Кыс кутубот бйаларин цйаларигар халлылар. Би цон тахсан кордохторуна— би тобус уон тобус бухатыр суох буолан халбыттар.

Ца онтон кыс кутубот икки ыи сацатыгар кун угуотугар баралара буола. Онуоха хотоп ынахтан, сысынан сылгылан, тобус уон субан туружа курдук [уолу] уолаттардан, абыс уоп кыталык курдук кысы кыргыттардан [биардилар], ол ганжа алгысы кытары айдарыян аттанылар.

Кыс сахалы туоюан цалысыяр, уруидур, ажахаллыр, ажахаллан атар:

— «Иин аспын амйим каратинан, калин аспын арбасым кафатинан камнан, «арбаскар алга ыдах Анацыма Манайцима-куо дйан ажи удафана буол!» дйабиттара. Ахталыян уоскабит ан дойдум абыс салалах ача куох отунан айгыстап уйан халлын, арынан сынан айгыста турдун, туругуран уоскабит туру дойдум тобус уон куту мочун тоболох куох отунан туругуран халлын, исirik оюр симафа, хахыях оюр салбырбаса арафас илганан айгысыннын, урдук маса соң субогайнан судуруннана турдун! Инацнах хоюну инит, арсацнах тйаргани тйиннит Киали Балы Тоюн, Киац Киали Балы Хотун, сылгы абысыта, тйаргани тйиннит, торум тйаргани туругуруут, харафалах салани тйиннит, куланан барбыт туорах кулуну чуофурнут¹⁾ сылгы абысыта, Уруц Ажи уруц ко-

1) = чуофурнут оть чуофут (v).

мус ус хат сіагітә төккөлөх төрүт дойдубутун төгүрүтчү тусан кабістін: ағыс атахтаһ аңараі бис далан кулүк ишта олус умматын, куду харбабатын! Тојон ағам, хотун іјам! тастан тајаның, тоғус уја уолаһнаһ саскытын толоруң; аһ дойдугутугар, аһ аласағытыгар аһ уоккут кытытыгар ахталыјан халың! Асігі ајыттан аналлаһ алгыскытын кытта аттаныбыт!»

Ца, аттанан калан бі ағыс салалах хатың маска хопнулар. Анаңыма Маналңима-куо уот отуннарда, ол гәнја үс баргасатін огутчу урда, хана суох сыаны, арабас арышы уокка куттарда. Суосуох баібыт чорон ајахха арылах кымысы үс уолан кісі бобулујан калан уокка курулатчі кутан біарділар. Аңар атағын сусургастан бараһ Анаңыма Маналңима алған цалысыја олордо.

Ца, анараңы хатың мас хаја ыстанан барда; онтон хотун цахтар нөрүоннаһ көхсө быга туста, ол гәнја алған цалысыја олордо:

— «Калин атахкыт кабіра суох, ілін атахкыт ібіра суох ајаннан тіјиң, аһ уоту оттуң, аласа ціәні ахталытың, аттан сәргәні аңың! Тоттук обо асіаха үбскәтін, барабаі кулун асіаха барбардын! Үбскән уксујуң, ујајит тухары Джособоі ајыгыт көстө кәллің, Іајахсіккіт ілә батыстын, Ајысыккыт чачы сатылатын, аскытыгар ахталыдын, көнкутугар күбсәтін!»

Ца, бу цон ағыс атахтаһ ајан ханы ајаниһан істіләр, тоғус буоғаралах¹⁾ суол ханы тобуланнар істіләр. Бу істахтарініә — бу суол ојоғосугар, турар хаја тоғојугар [ісән көрдүләр: абасы кісі іккі ардынан кісі турар әбіт] хара таба сағынјахтаһ, әләмәс таба алтаһ, хатан царгыл [чаған] сацалаһ, хара тыа баса сатарыағар діәрі [саңарда]:

— «Олбөт Барган обургу! урдүк ақкар усалағы охтордум, түүстәји туңиардім, әргинә бајаләји талғиәтін, цорғоно сотолюбу охторон тосудум!» Иңја діән бараһ «әләс» кынан халла.

Ца, батара цон үигуга олордулар, уокка ас кутан біарділәр. Бі алғанан барбыт цон баләһиәһән ісәлләр. Онтон ағыс атахтаһ

1) РА.: буоғарамнаһ.

аҕан хан артыгын аҕы, [тоҕус тоҕоидох суол хан түмүгүн аҕы ас кутан албанан істілэр. Он-на] бар хара тыа ігчиті Бајанаі-ботур бар хара тыа баса сатарыар діәрі аҕардалан баҕыната: } + 1

— «Баідам тутунан¹⁾, барылы каскілінан Ўруң Аҕыттан төл-көідх Оібот Барҕан, өрөгөјуң урдүөтүн! Оңиобу түлэҕі улуқтан күттүм, апамыны адарыттым!»

Ца, күтүр табалары адарыппыт кірдік. Аміа уот отгон ас кутан біарділар, сіал кабісан аміа аса турдулар. Оптоң тіјан калілар ағаларын-ахха Цура-бөбөҕө, үс курдулах моңол ура-саны тутан кабістілар, ал уоту отуннулар, аласа ціані ахталытан тосудулар, ол гаңја ділаі ысыағы ыстылар, тонолуібат онју буолла: бысыі сырыста, бөбөс тусунна. Тоҕус түнвāх күнү малці тонолуібат тунах буолла, ағыс түннāх күнү малці ахсабат маласын буолла.

Ца, маласыннара урајан омордулар учугаідік тің тіңінан, таң таңынан; хојуларыгар бөтөн, убағастарыгар чачајан омордулар.

Бу олоҕхо манан бутар.

Бу *книжканы*

1) РЛ.: тутулунап.

4) Удаѣаттар Уолумар Аігыр іккі¹⁾.

Іккі удаѣан цахтар баллара усу; улаханын ата — тоѣус былас сусуохтах Уолумар-удаѣан, ачыгыѣын — аѣыс былас сусуохтах Аігыр-удаѣан. Олорор сірдарә буоллаѣына — котөр кыла көрүләбит, сүрәр кыла нјіргіібіт, кысына суох сабан саѣын доідулахтара усу. Олорор цілälärә буоллаѣына — ус хос урутгәх, тоѣус хос модун мас муосталах, сәттә хос албәх тіг аркіннәх, аркінгәр түөрт уопнү түшпүктәх, тоѣус буоѣаралах турар хаја саѣа туруору үммүт суо хан осохтох, күндә күөл саѣа тувалѣаннах холумтаннах, сытыары үммүт сысы сысырбат сыңасалах; кәтәѣәриңи өттүгәр хата үммүт хапнахчылах, царѣалах табырыннах лаппылах, біас хос әрија үммүт бічіктәх биліріктәх; ус буоѣаралах модун тәс моѣоѣолөх, сәттә тісәх әса тірпә бүүрөбләх һип халѣан ціällәх; көңүлүнән уөскәбіт күігүөннәх күлällәх, санатынан үммүт арыктах халѣаннах, суон мас олурдах.

Баі талымынан, өнөр күскәминән олордурар іккіәјаѣин. Таныларә «тарбас» кыннаѣына — халлан саратаѣа дилләра, күөмаідарә «көббөх» кыннаѣына — күи үннаѣа дилләра. Сыттыктарыттан сытыланан, тәлләхтариттан тәјән, оронпоруттан уордәјән, сулбу ојоп турат, сырсаң кіраннар хара далаі үтунан хасты суналлар, күөх далаі үтунан көңү сунан көбістиләр, ціәларигәр сырсаң кірділәр, көңүлүнән көңүбүт көңү [көңү] кымысынан күөмаідарин оңордурар, санатынан астаммыт сәмәл кымысынан санадарын тарѣаттылар,

1) Записана мною лично въ апрѣлѣ мѣсяцѣ 1886 г. со словъ того же Николая Абрамова, которому принадлежит предыдущая сказка: Олбөт Барган.

абыс атахтаҕа сандалыларын туруоран кабістілэр, суон салынан, халың хасанап асатылар, тахса сүрдүлэр, бардылар.

Оһуор хонуларыгар барап хаба оһуор хатың мастарыгар хаба оһуотулар, таба оһуор тиг мастарыгар таба оһуотулар, үөмө оһуор урдук мастарыгар үөмө оһуотулар; онтон ыстацалы оһуор ырәс кырдалларыгар ыстаңалатылар, кылыҕа оһуор кырдалларыгар кылыдылар, куобахты оһуор хордоѳосторугар куобахта-тылар, табалы оһуор тәс хажаларыгар тахсаннар табалатылар. Онтон төттөрү сырсап кәллилэр җәләрләр, көтөн түстүлэр, сонноруп саңыҕахтарын хос кәттилэр, батастах садахтарын курданап кабістілэр, тахса сүрдүлэр. Иккі аттарын хорутап ылылар; бу аттарын аттара буолаҕына — тыллах өстөх маңан дулук; хатың маска хара куртуҕах түсәрип курдук хапсаҕаидык аттарын мінҗә түстүлэр, бардылар иһи дийки. Ахталыҕан үөскәбит ән дойдularын, туругуран үөскәбит туру дойдularын сирі чабычах уллуңабын курдук әргіҗә көтүттүлэр, кийик хардылатан, ырақтык чүөпчүлөтөн, чугас тыа басын үмүрүтән, ырах тыа басын сатарытан, бар тыаны барчалатан, куруң тыаны кумалатан тийән кәллилэр ән дойдularын ортотуттап үммүт иччиләх ар курдук мастарыгар; төгүрүйдүлэр кини үстә. Онтон кәллилэр җәләрләр, аттарын тобус томторѳолөх тоҗон сәргәләрләр түсәп кабістілэр. Онтон садах ыҗыр сирдәрләр саларып садахтарын ыҗан кабістілэр, онтон тобураҕы тохтоппот, җыбары сысыарбат туналҕаннах тусасаларыгар сис туттаннар төгтөрү тары хамтылар; онтон өттүк баттанан барап утарыта көрсөп турдулар. Бу тураһар кәһсәттилэр:

— «Бисигини бөбө будуругуө ду, оҗоѳостөх охторуо ду, кыланнах кыаҕаҕа ду?» дийтилэр. «Үсәттан өңөйдөҕүнә — үсә төгтөрү утаҕан кабісәһнит, аллараттан аттатахтарына — аллара төттөрү җабыдытаһнит (җүгәлитәһнит) ата!» дәстилэр. «Оҗун төрүөбүт үс кәндә хара масын төрдүгар бисиги уҗалаһнит әбәт!» дәстилэр. «Гуөһө күй саҕа джуөрбә дуңурдәх, туора булаҕахта, бөсхө бастах, үс бытарыҕар буор куттаһ, үс бара хара күлүктәх бөроң ураҕаһи оҗуна удаҕана даҕаны оҗоҗолоу (таңнасия) суоҕа!»

дәстиләр. «Дылжа-хантан илн аспытын амийбит каративан, калнн аспытын арбасныт кабативан камниан, кыс кара биа сылгы гышап тацнары кыдабыттара бу тубобә күүл саға ујабытыгар, кыдама атырцах саға атахтах тысы кырдаи кыл буолан, калнн атахныт сабылан батас саға төттөрү аңаннәх (сағаннәх) буолан, илн атахныт тугула куран турбуппут» дәстиләр.

Ити курдук капсатгиләр да кирдиләр циларигар.

Абаса, Уолумар-удабан, утујар катабан, балта, Аигыр-удабан, биліріккә утујар. Субу курдук утуја сыттылар. Бу сытан балта түсүбн баттапта, саңарда:

— «Ачи-и, ачи-и, ачи-и!»

Онтоп соботохто ланкытыгар ојон калан олоро туста, сыгы-ијабын, аңардас сыалыјатышан. Онтоп абаса буоллабыша — уруктан утујумна ісиллнн көрө сытар абит сыцах батташан баран. Ол ганја ыјытта балтыттан:

— «Тоғо бачча буоллуц?» діата.

Онуоха атта балта:

— «А, аҗаи, аҗам ині-и!» діата.

Ол ганја атта субу курдук діан:

— «Хага ан томторго соргула (учүгәигә цүллә)!» діата, капсия-битә түсүбүтүн: «Араи түсүбөтәхнә — ан бісіккі тыллах бөтөх [маңан] дулук ашпытын мимиппит, абыс салалах ити ар кудук масныт төрдүгәр кирән турар абиппит. Ол турдахнытыша — сурдәх күстәх силлә буолла арба діакиттан; ала цусуннәх былыт арба діакі көсүнвә, ол ганја ајатыр саға ісилннә, ол ганја ајаты-ајаты тіјән кәллә; илнтән тәсйттағас цаллік былыт іәја-туоја кәллә; хотуттан хоңор былыт чубургу-чубургу кәллә; собуруттан сосо былыт суордү хаҗыргы-хаҗыргы кәллә. Бәсірік былыт малчидә, кытарах былыт ыанјыида. Арбаттан аләс саға хара былыт көтөн кәллә. Бары былыт сүманна урдубутүгәр холбосто. Ол ганја хара былыт төбөтүвән хајынна; бу былыттан түсән кәллә мас төрдүгәр абыс атахтах тімір биа, уңкуруидә, ол ганја төрөттө от бысағасын саға күөх чарајы; ол ганја биа бајатә абыс буола бысынна, быстан барап абыс тімір тәмәлјигән буолла, көттө хал-

лан аҕыс өттүн диэки. Бу төрөһпүт чараҕа халап кубоҕаҕа сытта. Бу сытарын аһ батасынан хаҕа суруйдуң. Ону мін көрдөхпүна — бу чараҕа иэиттэн тахсан олорто манньык үсүһүннэх абасы: мунууттап сыһа кусаһан кубоҕа кутуруга моитурук саҕа тахсыбыт; онтукатын аһардас былас ордуга былас аһара күөх талай тылыннан төттөрү тары салбанан кабіста; ол ҕанҕа үсүһүнүн көрдөхпүна — хаҕас хараһын кіаң халлан діэки иҕсәләҕинән (иҕсәләхтік) әрiлiччi көрбүт, уа хараһын умсары уордаһыннан (уордахтык) одулабыт; ол ҕанҕа хаса буоллаһына — иккі аса тiрiтiн атахтасыннары үрбүт курдук хастах абит; кыламаннара чүчү тiмiр курдуктар, онтукатын чабырҕаччы чыпчылыһар; хараһын iрәһәтә буоллаһына — маһан хаһчы саҕа быкпыт, онтуһун иккі далан күлүк иттинән төттөрү тары соттубут; ол ҕанҕа ырыа ыллаң ыллаңны олорбүт бу курдук діан: — Алатыгар (насілә), оһолор! Бүҕаиданым, даҕаиданым! діабит. Ол ҕанҕа аһит: — Бары сарсыардаңныттан бадык бүдүктән аһаннан-аһаннан, мунан-мунан буруоһутун буллаһым; аһ дойдугутугар аһталыдым, аласа иҕәһитигәр кiрән аргынјахтыам буолоуһа! діата».

Бу кыс гүлә манан бүттә. Аһаса тура аһкiрiән олорто туста лаппыгыгар, хаппахчытын иэиттән бөһөһө катар тунна сыалыһатын ылан катан кабіста, ол ҕанҕа хаҕас діэки сүрән исігірән барда, хатанан турар уҕаһин аста, ылла дүһүрүн, кырар таһасын таһынна. Бу түсүөбүт кыс көрөн олорто аһасын діэки.

Бу кырар таһасын үсүһүнә буоллаһына — чүгүн күөсү чуюбута туппүт курдук хобото чуюраһында, улү кыл сототун уңуоһун курдук кыасана кыңкыһата, күндә күөл саҕа күсәләтә күндәһиңдә, улү күөл саҕа оһбоно урбаччында, кыталыга кыталыкты кыңкыһата, оһоһосун уңуоһа уордах кыллы ордөтөтө, табытала часкында, солко бытырыса сототунан оһсулуһна, хампа бытырыса харытыгар хатылынна, арыктаһ түөрба дүһүрә аһыр кыллы аһатәга, туора булаһаһа бөрөһү улуһда, туора күрҕаһ саҕа алтан арыга арыһырда. Уктуөбүтә (удаһан) — улүгәра көстүбәтә, иһин аһын өрө кәһиңдә, кәһин аһын умсары бугулаһтытә, ол ҕанҕа аттә:

— «Мін кулан хараһым уота көрө 'iгiнә — аһ көрдүң дуо,

хотуоі?» діата (балтыгар). «Мін чуор кулгабым істә 'ігінә — ан ісіттиң дуо?» діата.

Ол гәнја анын атабынан табан аста, табыста, бастың сәр-гәтін төрдүгәр тїян кыран сырбаја турда.

Балга бәјәтін таңасын таңлына, кәңиттан тахсан күләтін ајабар өјөвөн туран саната:

— «Ағасым, қа, хаїтах кынар әбїт? Үсәйтән түсән ісарін үсә төттөрү угајәрі гыннаға, аллараттан тахсан ісарін алларә төттөрү қабыдытары гыннаға!» — ді саната.

Онуоха Уолумар-удаған ус төгуї төттөрү халарыктата, білігі (біліңі) халарыктырын кытары күнә хабыс харақа буолла, ол курдук хара былыт халхалата бутуннү; хара убаса тірітін курдук, хара ыт саға, хара былыты бысыта кырбан чаллырғаччы там-нәта; субу курдук күстәх сїліә буолла: бары өт мас барыта ацанна; ол гәнја арба діәкіттан барт улахан хар түстә: халыңа — аллах аты хантајар хабарғатынан, соноғос аты чочојор күөнүнән; ітінтан барт сотору арғаттан куба кыл кынатын тіәрә туппунт курдук кылбаччы халынна; онтон барт улахан тібі, тоғот буолла; тыала маннык тымны: сүрәр атахтах кыл сүөсү барыта хар анпығар халла, онтон көтөр кынаттах кыл барыта кыајан көп-пөгүләр. Маныаха балга, Аїгыр-удаған, көрөн туран ытата; уөнна атта ағасыгар:

— «Хаїдыаны да хаїдыаны, аңиә! тугу да білбат, балыкта-бар тыла суох, сымыттабар бутәи кыс оғо түсүөтәға ді дігін туох буолан бардың?» діата. «Үруң Ајыттан ајыллыбыт ма бәјә-ләх көтөрдөх сүрәрдәх ан доїдубутун, арағас чәчїрбітїн (чочур-бутун), дірің түсулғабїтїн, ма бәјәләх үрүң хара сүрукпунтун бу ајылах оңордуң дуо? А, бар, хаја дағаны!» діән баран ыты-ыты кїрдә қиәтїгәр.

Мантан кыра турар удаған күн діәкїнән үстә әргїїдә; онуоха турғанник хара харәран халла; ан доїдуларыгар көтөрдөрө көрү-ләта, сүрәрдәрә пїргїїдә, уруку курдук буола түстә: үраїда удаған, кїрдә қиәтїгәр. Балта дағаны ағаса дағаны тугу да ах-тыспатылар, олордулар урукуларын курдук.

Оштон бір күн әмія куолуларынан іккіан атгарын миңан бараннар, сүбсулярин көрөн бараннар кәллиләр ар кудук мастарыгар. Ол кәлән турдахтарына — балта, Аигыр-удаған, біліңи урут хайтах тұл түсүбүтәи сол да курдук буола түстә әмискәччи. Бу буолла урут түсәммитин курдук: тимер биә түсән улахан чараҗы төрөтөн баран урут көппүтүн курдук көттө; төрөппүт чараҗа халла манна. Ону улахан кыс, Уолумар-удаған, кәлән:

— «Тугуи бу?» дән уеун дурба батасынан хаҗа суруҗан баран көрөн турдулар іккіан.

Ол турдахтарына — маннык цусуннәх абасы тура әккіриәтә, ол гәңҗә атта:

— «Ат татаи! атырахкыҗын агырар абиккит! Мин дятәх кісини тәсін тута тосуидахкыт!» дятә.

Ол гәңҗә іккі ытысын лабырҗаччы тасыида, чачыгыраччы куллә; кулән баран атта:

— «Хотуои! Аигыр-удаған! ан хәл ан доидугар, аласа цибәр, кімәхә даҗаны атаҗастатыма (бәҗәҗин)! Бисиги, аҗасың бисикки, аҗан цоно бардыбыт!» дятә.

Уднна Уолумар-удаған атын көнтөсүттән ылан, хаҗас илтигәр устә әриҗә тутан сяттә бара да турда арҗа діәки саты. Ол баран ісан атта цахтарга:

— «Туран кәлбиг туру доидубун, аттан кәлбиг анара доидубун, урдук апнын, утуө обугәбин кансиәҗим хоҗут, сир киәңигәр: билігин соло суох. Чаи, барых: тугу аңалыҗяхиыгы? Ырах сир!» дятә бара да турда.

Маны көрөн баран Аигыр-удаған саната:

— «Кун сиригәр аҗаспыттан араҗыам диабат арабин [арарим]. Бата аҗасым, Уолумар-удаған, туох буоллаҗаи? Кини көтөн даҗаны хәлаҗына куотуох әтә абә!» дятә да атын бытан кәбістә, барҗәсәтин тура кәҗиән кәбістә, халарыктәтә, ол гәңҗә удаҗанын таңасын таңынна, араҗас маңас атбыры халарыктан ылла, арҗа діәки араҗас маңас тумулугар үс моинох ар баҗаҗы аста, тоҗус былас унар саламаны тирдә, уднна кырда кәңҗиләртән, ол гәңҗә алгыр бу курдук дән:

— «А, тојон аса! Хавшык маншык чычак ырыалах кбс оѳо, кысыл тылгынан кымыҗылатаңы? — діама, чоруос тојуктах чобб кыс оѳо, тоѳо туоратың? — діама, тојон аса! Улахантан оңорулаҳ удаған цахтар туојан арабін: унар саламаны одула, уоттах харахкын тогурат, ары тіт саға ан кудан тыңцын ар баҗахха сатылат, тупшут ілігін мүлчүрут! Тојон асам, салбар баскып салаҗабын, кујар кутуруккун хомуҗабын!»

Анара абасы бу тылы істан баран баҗах діакі көрө түста, уонна үргүттә атыры, атыра сұран халла, абасы аса турда.

Маны көрдө Аігыр-удаған, уонна саната:

— «Мін алҗас санаммын сыса алҗатым сылгынап ұсаттан түспүтә буолуоҗа діаммін: көр, бу аллараттан тахсыбыт абасы абіт буолаҗа!» ді саната. Ол җанҗа барда.

Аласа баранан амылан буоларыгар, дойдута баранан нундара буоларыгар, сірә баранан сімиләх буоларыгар, балчыр оѳо саға бағалах дойдуга тидә. Ол тіјан бір хара маңас атыр оѳусу быса кыйдан ылан іңан, аміә ар баҗах аңан, унар саламаны тіран баҗахха баіда оѳусун, аміә алҗата абасытын. Сонно кутә уоту отушна, тоѳус бордуосуннах чоі күбсүн сіріадіттә, түбрг атахтах дүдүр сібіані туруорда, ол җанҗа алғы тосуіда бу курдук:

— «Артыкка бапнат дарда муос булаҗаны булгуруттар Бухар-цолуону тосуттум!» діата.

Маныаха абасыта тіјан калла, оѳусун дәлбі кырбан ұран ытта, уонна аса турда. Онуоха Аігыр-удаған уңкүруіда, сүсугар соѳотох былас ордуга былас аңара моңолуҗар муостәх, брөбөтүгар ағыс бірді тутум атахта, тоѳус былас туоғалах кутуруктах өлөр өлү оѳуса буолаш тосуіда абасыны. Абасыта тіјан каларин кытта быарын хаба ортотунан аста соѳотох муосунан. Онуоха бірдәра аміә соннук оѳус буолаш муосугар түсаран ылан харыстылар; ұс туннах күн тоххору харсаннар бары масы барытын үлтү үктуөн кабістілар. Бу буола сылқан Аігыр көрө түста аҗасын діакі: аҗасын ата от хајаға тахсан оттөн сі сылзар, аҗаса бајата атын үрдүгар утуктан іағалҗіја сылзар. Маны көрөн баран оѳус буолбут цахтар турар сірінан тімір үтүмах

буолан доло туста; онтон олу тiмiр балыга буолан сiрi тогуружа суран кaбiстa: уолугунан аҕахта, катaҕиҥиҥи харахта аллара доду балыктара оро куораидилар; бу сiрi тогуруччу быса суран кaбiстa (удаҕан). Абасы арҕа дiакi сурда — арҕа иҥнасиҥна, илiн дiакi сурда — илiн иҥнасиҥна, собуру дiакi сурда — собуру иҥнасиҥна, хоту дiакi сурда — хоту иҥнасиҥна; абасы аллара додуга букатын тусан халла. Аҕасын атын уруҥ кoнтoсyттaн хабан ылла; ылан баран сiатaн кaллa дiaтiҕaр. Атын бажан баран сaргaтiҕaр дiaлaрiҕaр кiрaн кaллilaр; кiрaн кaсaтiҕilaр:

— «Аҕи! туох буолаҥыҥ турдаҥи?» дiаtа Айгыр.

Уолумар-удаҕан aттa:

— «Oйбyттaн тахсан халбыппын aбат, хотуок!» дiаtа.

Асылларыҥ курдук асагылар; утуҕа оҕостон ардахтaрiҥи — осохторун иcтtаҥ абасы бу тахсан кaллa; кaлaн баран aттa:

— «Сiр ыраҕын кaпciaбiҕiм, тоҕо олоробуҥ?» дiаtа.

Дiaн баран харытыттан хабан ылла, сiатaн тасарда; тасаран атыгар ордон кaбiстa, мiнaрдa, уе былас кoнтoсyттaн харытыгар aрiҕaн баран сiатaн бара турда. Айгыр-удаҕан тугу дагынан аны сiтариттaн аста: кубулҕата баранна. Кырылаах тумустах, кыцыгылаах ¹⁾ харахта, кысыл кoмyс тыллах, кынталыбыт moиҥoх, кыраскылаах ытыстах, суолтаидах сотолoх, кысыл кoмyс кырылаах тычырахта, ҕaрaкaннaх иҗилaхтaх, иуоҕаидах кутурукта, кынатын бысаҕаса хара кoмyс, иҥиттaн кoрдoххo — дiрi дiрiҕiр, oҕoсyттaн кoрдoххo — цору цороҕор, кaнiттaн кoрдoххo — кaрi кaдaҕaр кыталык кыл буолан кубулуна бу Айгыр-удаҕан. Бу гынан баран аҕасын кaнiттaн бара турда, кыраи халланы кырынан, кылбараҥ маҕан былыгы урдунан батысан icтa. Ол icан ыты icaр, кaрiac тылын aтaн ытыр:

— «Кyн сiрiҕaр coҕoтoбуҥ кoрoн халыам дiaбaтaҕиҥ!» дiр, «aҕи сiрiҕaр арахсыам дiaбaтaҕиҥ аҕасыттан!» дiр.

Аллара доду артыга асылан турар aбiт; бу артык чугас

1) Въ имѣющемся у меня спискѣ С. В. Ястремскаго значится: кыл-ылаах. Дальнѣйшія ссылки на этотъ списокъ обозначены буквою Я.

маса барыта кырыланып тоңон турар; барт кусаған сыт біліні. Кыталык төттөрү аргіида ціагигәр. Анараңчы абасы бу цахтары атыгар минарбітінан сіатан туса турда аллара дойдуга. Ону бу цахтар көрөн ісар. Көрөн істағина — оннук дойду: тыимыт кырасалах, баға бадараннах, чоху тобурахтах, тімір оттох, тімір мастах; батараңңи біараға billibat, уңуоргу оспуоса көстубат бажабал кытытыгар тіиділәр. Бу цахтар көрдөбүнә — ханпыт нучча хатыстах, тоңмут нучча сордоңвох, кыс оҗо кыкынайдах улү бажабал улаңни турар абит; уңуоргу өттүгар хара былыт халхалан турарын курдук хара тас хаја барыжан көсүннә; көтөх ыт күлүгүн курдук тімір ыт тахсан уран чохоңну¹⁾ турда. Кәлін өттүгар кәлін хаја іччита кәғәлі кәхсіатә, собуру хаја іччита суорду хабырғата (ыт саңатыттан), хотугу хаја іччита кубалы хоңкувата, ілін хаја іччита асір кылы иңарсіда. Ціаләх хотун бысылах тахса көттө, іккі далан күлүк ілітінан хардарыта чаранчыланпа.

— «Оҗонјорум оҗото! аттах дойдуттан, ајы сіріттан урағас тостор усун үрбаң хаја?» суохтата; «быа быстар кәтит сәтиң хаја?» дір. «Оҗонјорум оҗото сі буолбатах» дір, — «хоі хостурдах, төргү сүбәрәдәх: тоғус былас сусуохтах Уолумар-удағаны обургуну маңан дулук атын сіәлін кутуругун өрүөм буолуоҗа!» дір, «көмүс алтан ујуктатын сахсыјыам буолуоҗа!» дір, «өлуңјүк аналаһ таңасын сахсыјыағым!» дір.

Ат басын саға чуоран ытарғата чуорәдыда; саты күшүк сіртан сараја сіәләп кәләр сары таңалаја саты хазарык буолан күгүңү турда, кујах хатытын курдук уот чабылған хараға чабылған уотун курдук чабылыја турда, чуоран ајағын курдук ајаға кытаран көсүннә; усун тыла тахсан іккі аңы сыңағар лабырғаччы тамнана турда; ујан хатат сырајын курдук макчиллибіт сырайдах абит, тобук курдук сүстәх, іккі чанчыгынан, көрдөххө, көстөр тімір сәрбаканә астах, буор ціа саға халпактах бүрумцуләх.

1) У Я.: чоңохоңну.

Онуоха оџонјор атта:

— «Кіар гын! Цабылабыккын цабыла!» діятә.

Цага баба олоро түстә да сіан кәбіста...

Уолумар-удаџан көтүган ісан көрдө. Ол көрдөбүнә — ара-
ңас үрдүгәр бір кісі сытар абит, анныгар уот оттубуттар, кулук
курдук цон көрөн тураллар, бәриңнасаллар. Удаџан хайтах ісарә
да сырдык хоту барап іста, барап тидә бәрт үтүө дойдуга; кө-
торө көрүләбит, сүрарә ијіргіибит, уруц сүруга уруц таба буол-
бут сүрдәх баи ыалга тидә. Тіјән бу ыал тасыгар түстә; түсән
баран көрдө. Бу көрдөбүнә — үс тобус сәргәләх ыал; бу сәргә-
ләргә ат баишат кына ыксары сима [аттары] баибыттар. Хаңас
діәки өтгүгәр цас сәргә бар абит, үс мөинөх; онно илпан атын
баида; бајан барап атын төттору тары имәрида илтинан: хаңха
ыңырдах, хатырык сөрүөләх, сутуга сулардах, амаңаччы үинәх,
ханталлыбыт туҗахтах, тиарә барбыт атахтах, хомјиобут курбу-
сахтах — соннук кусаџан цусуннах ат кынан кәбіста удаџан.
Бајатә бајатин кубулушпут хаты курдук харахтах, цас курдук
сыраидах, цас ытардалах, баттаџар баибыт торбос тыса бәргә-
сәләх, торбос сутуруолах, аргә әтәрбәстәх, иңјігар таттаџына —
иңјин халхалабат, кәнјігар таттаџына — кәнјин халхалабат тор-
бос соннөх кынан.

Күләләрин хаңас апынан кирда, кирап барап тохтөн турда.
Ол туран ісигтәјинә — діә ісигәр саңа бар оннук:

— «Буја, буја, буја! Мин туоибут тојугум моцоџону туорә-
бата, мин алҗабыт алгысым аны тахсыбата: сүрдәх ојун кәллә;
көтөр кыл күгунәтә, сүрар кыл сатылата — алҗархаи буолла.
Міјігін сыгыңахтаң! Цаңхалах атгах харабыт кулуга, «аи!» дүр
удаџан цахтар хараџын уота сатылата; абасы хараџын уота кини
кулугар сөрүөсүнна! Абратар — бу удаџан абрыџа».

Ціәләх тојон саңата:

— «Доџорчук Кыкылан, араиданан көр!»

Ціәләх хотун саңата тусна ісілинна:

— «Кыкылан аҗаибиат, оџокком тусугар әрәидән да-а, сатар
бу тун аккіриән көр!»

Ојун саңата атта:

— «Кісіні-субсуну быцатыахкыт!»

Ца, ол іккі ардыгар кіні (удаған) ціаға кірда, билірік діаки көрдө: сиртан буортан тјаңкалі олорор абіт барт бајалāх, утуо дјусуннах кісі. Хаңас діаки баран осох хаңас чанчыгар сыстан турда: томторболōх моцохтōх, дорѳоннōх гуоластах (саңалах) түсүмат тојоттор төгүрүчү олорбуттар; хаңас өттүгар ілајан барбыт іііāх, аңас барбыт атахтах, хангаччы аспыт хасалах түсүмат хотуттар төгүрүчү олорбуттар; маңкы батастах, лаңкы садахтах ар бәттара тура хама сыңыбыттар. Ціалāх тојону [хотуну] көрдөјүнә — буор булгунјах саға оҗонјор бухсаллан олорор, саты булгунјах саға хотун өрө ханталлан олорор. Бір бөрө саңыјағы сирга талгаабіттар, бір бөрө саңыјағы сыттāбыттар, бір бөрө саңыјағынан саппыттар: ыарыта сытар кісі бар абіт; ціалāх цон оҗолоро аҗыс барт кісі ыарылаан араллар.

— «Сытыарың да, сытыарың! Туруоруң да, туруоруң!» дір (ыарышпыт кісі). «Уокка убајан арабін абат!» дір, «уокка убајан арабін!»

Ону істан баран саната удаған:

— «Білігіңні мін көрөн аспыт кісім абіт!»

Ојун таңасын устан кабістілар; оҗонјор амāхсін іккі ытастылар, оннук тылы атан ытан араллар:

— «Кунтан ытан тардылыктах куестах кісі Кун Арілік, кунтан сутāрі гыннаҗың нї?» ділар.

Ојун саңата атта:

— «Субу ціаҗит ісігар удаған бар, субу удаған абыраҗа!» діатā.

— «А, ханнык удаған бары?» діян көрдүөтулар да булбатылар.

Ціалāх хотун атта:

— «Хотуоі, манаріјарің абіт, Сырбаң Татаі! Уоскар кірāраі: тутан хабан көр ара!» діатā.

Кыс буолбаҗа:

— «Куттапабын!» діатā.

Онтон цошнор хасан даѳаны көрбөтөх кыстарын буллулар, сүрдәх кусаѳан цусуннәх кысы тутан аѳаллылар уот кытгытыгар. Ціаләх хотун әтгә:

— Биәбәкәм! әккіриән көр, толлума! Маңјаѳын батыгычы биәриәм; цахтар саңатын цахтар табар буолар: иңіриән, ситиән, таңасынан, сабынан саңаѳын толоруом!»

Бу удаѳан әтгә:

— «Арайданан көрүм ара, кунтан ытан тардылыкгах күстәх кісі Кун Аріліккә ојох ылыахкыт буоллар! Чаі, ојуннубун!»

Хаңас діәкі ханшаччы тыаса халыгыры түстә, хатан саңаләх цахтар саңата часкыда, турары гыммыгыш иккі ілітинән иккі цахтар тутгулар, ца ісігірі мөңүстә.

— «Хаја цірім тиібат цірбіна, холун тиібат курбаја¹⁾, арга барбатах, әрімсәх, іләт буолаѳа!» діән хасбәтәтә.

Хотуна мөңктө:

— «Тохтө, тохтө, тохтө!» діәтә.

Тојоно әтгә:

— «Кіміи бу, кіміи бу?» діәтә.

Хотун әтгә:

— «А, кіјипит кунулаң кургуидән әрәр!» діәтә.

— «Ча, хотуок! маңјаѳын балгыччы, соболоңцун тута биәриәм: Баі Харахан атын істібәккән дуо? Мін баібын, талыммын?... Ојунна әрә!» діәтә тојоно.

Тараччы тутан көгөѳөн аѳаллылар бу удаѳаны, ојун оморбут олоѳор кинини омордон кабістіләр, ојун таңасын кәтәтгиләр, дүңүрүн туттардылар. Бу таңаса суорѳаны бурунварбит курдук буолла; дүңүрүн тунпуга — бәјәтинәѳар урдук буолла (дүңүрә). Мунјустубут цон көрөн бараннар кістіән күлүстүләр:

— «Іті цусуинах бәјәтә ојуннан абрары, Кыкылләннәѳар ордук буолары, ымсыран маңја ылары, Кун Аріліккә ојох буолары ојунну оморор дјусунун да-а!»

1) У Я.: курбаја.

Бу удабан дунурун «доң, доң, доң!» тоңсууда, ол ганҗа җа-
сыда: «oi, oi, oi!» дiятi барт чуордук, барт сытытык.

— «Соботох бaјабардобор буолбут собурунҗу-бoбo улустара,
чугасаҗ! аҗардас бaјабар аргыс буолбут аҗараи улуса, сатылаҗ!
Бу ахталыҗан олорор ан аласам аттанар куммар аҗыс салалах
ача дiан кyбx отунап айгысыннын, бу туругуран олорон туоја
турар ал уотум турута тулахдыбатын! Тoйкoлoх тoп тyбpaxпiн
тобoм оројугар уран кулуҗ! Oбyтy oрyсyжyoм буоллар, iҗa кyтyн
аргитiям буоллар, — аҗараи-бoбo yс кyлap мoцoбoтyн атыллан
буор кyтyн кoтoбyoм буоллар — саа дуоранын ороидотуҗ, арбax
тыасын iсiтiннapиҗ! Кыдама атырцах саа уолугуттан yмmyт
аҗыс атырцах атахтах аимахтарым, тускyо!» дiятi.

Сол киҗи ашигiн курдук кыллар кpаннap җiя iсiгap ада-
рыстылар. Ордуктара улабаба тустyлap, маылыра мас кыстыр-
га батыахтарынан бардылар, хосуннара хотоҗо сiмiлiннiлap. Бу
мустубут җоп бары санатылар:

— «Ураҗхай ојуна манныгын киcи кoрбoтoҗo даҗаны iсiбa-
таҗа даҗаны! Сyрун, oбoлo-op!»

Олоҗуттан турда (удабан), туран баран кыран сырбаҗнага,
уктyбyтa yлyгapa кoстyбат: солко бытырыса сототугар охсу-
луна, хампа бытырыса харытыгар хатылына, кыталыга илi
кыланна, кyоҗаса илa хахарда; yс тoгyл кyн дiакiнaн холоруктата,
былајабынан тyбpaxтaтa. Былајаба oсoбy yс тoгyл тoгyрyдa, ча-
былҗан уотун курдук тобoтyн оројугар олоро тyстa; сaтгa тiсax
acя тiрiтa бурyсyoннax җiяллapиҗ тaлaја табан кaбiстa, кyлатиҗ
apыктax халҗанын apыја табан таҗыста, тобураҗы тохтоппот
тупалҗаннах тусасаларыгар тахсан кыран сырбаҗнага. Бу җоп
бары тахсан кoрдyлap; тoјoн хотун икi җiялaxтapдиҗ олорон хал-
лылар җiялapиҗap. Бу җоп кoрoн турдахтарына — тiapгaҗиҗa хa-
лыја сытар ынах сyоcyттан бiр балархай (болорхой) кyрyҗ тыса-
җасы быса кyдaн ылла, тyбoбa кyбo саа хара былыт урдугар
тасарда бу тысаҗасы, бу былыкка тахсан тура тyстa бaјaтa, тiтi
урдунан, былыты аныннан бара турда. җoннoр чoрy сoхтyлap,
бapи бapкiсiятiлap. Удабаннара ошон баран халла.

Онтон цоннор бары ціаҕа крділәр. Ціалāх тојон ыјытта:

— «Хаја, дофоттор? Біліңи удаҕаңыт хайтах маҕыланан әрәр?»

— «Бір тысаҕасы былыт ўрдўғар быса кыдан ылап баран — баран халла» діәтіләр.

Онуоха оҕонјор атта:

— «А, хайтах кыныаі? Бір хоммут¹⁾ акка сатылабыт буолаҕа!» діәтә.

Удаҕаннара үөләсинан «кур» гына көтбп крдіә, утулүк саҕаны улаханы туппут.

— «Ўрдүк аттах Баі Харахан-тојон, ўрдүк аккар сатылабыт ацарајы атардым, ус күләр моцофотун атыллап іјә кутуп әргіттім, буор кутун көтөхтүм. Міәхә біәрәр біәрбәт тылғын атан кулу; аттах тојон буолағын, мін аттах удаҕаммын; мәктіә-лāх тылғын біәрбітїң! Чаі, оҕонјор! мїјїгін кіргіллāх кїјїт оңостоғун ду суох ду? Ан кїјїт кыннахкына — іјә кутун іңәрїәм; кїјїт кыммат буоллахкына—буор кутун тоғуом да тутә барыаҕа уолуц; іјә кутун іңәрїәм да бысыҕы кытта сырсыаҕа, бөбөнү кытта тустуоҕа, курдуң хаңылга холбосуоҕа, кулан ціәрәні кытта оі-нјуоҕа, тустах тунаҕар туругуруоҕа!»

Оҕонјор амāхсїн іккі уруїдастылар:

— «Абра да, абра!» дәстїләр.

Онуоха бу сытар кісіәхә кутун іңаран кәбістә: күстәх кісі Күн Әрїлїк ыстанан турда — халҕан тыһса «лап» кына тустә; Күн Арїлїк кїрбәтә.

Цә, маны цоннор сөхтүләр, сөббн махтајан тарҕастылар. Кыкыллап ојун халла уолунап. Кыкыллап ојун аттә ціалāх тојоңо Баі Харахаңа:

— «Доғор! мін бугуп барыағым, мїјїгін әрдә-сылла асатың!»

Харахан-тојон оруолцут уолаттарын ыңыран ылла:

— «Барың, ітї оҕонјорго бір әмїс аттāх атта бајан біәрїң!» діәтә. «Оғотугар, барт кісігә Бәрїәт-барҕаңа, барт әдәр утү атта бајан біәрїң, әдәр кісіәхә!»

1) У Я.: хонор.

Ціалāх хотун тахсан аҕыс оҕоҕостох сылгы аңар холун бутуннү киллартарда; үс ил хасалах, үс үл гастах äтi бусардылар олгуҕа бутуннү; бiр чабычах арыны киллāрāн ұлатылар уон ары кāрiцiнāбi, бiр кyбeкā сyбoгāi бусардылар. Бiр аттāх аты саргаҕа бајан оҕонјорго бiардiлāр; оҕотугар, барт кiсiгā Бāрiат-бāргāцiнā, бiр соноҕос аты бiардiлāр. Оҕонјорго астарын тардан асаттылар; сымнаҕасын сылалыҕын оҕонјор ыксары асата — арыны даҕаны сyбoгāi даҕаны.

Ціалāх тојон пырыкастата Албас-Талбас дiап уолга:

— «Бу оҕонјору дойдуларыгар тiардāн бiар!»

Iti ikki ардыгар Кыкыллāн ојун тахсары гынна. Албас-Талбас цiал асан бiардā. Кыкыллāн оҕонјор насiлā-насiлā (арыда-арыда) кyлā тасыгар табыста, саңыжаыын арыја тардынна, оҕонјор сыптарыида ат буолан туран.

— «Албас-Талбас, кал ара! утуҕахниин кысыјан кулу!» дiатā.

Албас-Талбас ол бу дiакi кyрдy: мас чугас суох, сылгы ба-сын уңуоҕа ыјанан турар.

— «Асаккām, уңуох бāр āбāt!» дiатā.

— «Чai, сāгāр! кысыi, кысыi!» дiатā.

Албас-Талбас уңуоҕу тутан каллā кiнiāхā; сатта даҕаны куттанпа даҕаны; атын сiр дiакi кyрдy да кiār хāјысан туран кысыида ол уңуоҕунан; оччоҕо бу бас уңуоҕа оҕонјор āмāсāтiгāр кyтyн тyстā бысаҕасыгар дiāрi; оҕонјор оҕутта, орулy сытта. Албас-Талбас цiāҕа сyрāн кiрдā:

— «Кyрyбy суоххун кyрдyм, ацархаi буолла!» дiатā.

Барт кiсi Бāрiат-бāргāн, Кыкыллāн уола, аҕата oлyрy гыммытын iстāн баран мас тутан тахса сyрдā аҕатын кyрy; араi аҕатын āмāсāтiгāр yрyц ыт бар.

— «Аҕабын убахтап сiāн арар!» дi сапата.

Алiјан баран масынан yрyц барын хоту оҕуста — «ајам āмāсāтiн ыт ытыран ардāҕā!» дiāн.

Бас уңуоҕа yлty барда (хамны ыстанна). Аҕата хасытата:

— «Ноко, oлyрдyц āбāt!» дiатā.

Цiāҕā кiллāрiāцiн баҕарда, цiāҕā сyрāн кiрдā (уола).

— «Ціалāх амāхсін, туох аргā таллах бары? Таллахха котобон килларилісі» діятā.

Амāхсін аттā:

— «Ат татаі аҕаі, оҕоло-ор! Барар цону басыгттан бакаҕыла-таҕа, калар цону катāңгиттан былаатаҕа! Хотуок, Сырбац-Татаі! іті куруоҕа ыҕанан турар аргā таллāҕи киллāрэн биэр; аргā буолаҕаі, саңарды ара алаҕан арар таллах!» діятā.

Кыс тахсап таллāҕи киллāрап биарда. Таллāҕи ылан Баріат-бāргāн тахса сурдā. Аҕатын албах цон таллахха уцкуруттан котобон киллāрдилār, уот кытытыгар сытыардылар. Кыкыллан ојун аттā:

— «Біліңи удаҕан кыс оҕо бар дуо?»

Удаҕан кыс аттā:

— «Барбын!»

— «Абра, абра, абра, біабākām!» діятā оҕоцор.

Удаҕан аттā:

— «Уолгун, бāрт кісіні Баріат-бāргāні, ар біаріаң дуо?»

Кыкыллан ојун аттā:

— «Біаріām, біаріām, біаріām! Абра, абра, абра!»

Удаҕап каллā кини аттыгар, олох маска олордо, үс сіаллāх талаҕы тутта, Кыкыллан ојуну домнбто:

— «Обута үс сыл буолбут кісіні орусујар төккөлбх атім!»

Бу басын уңуоҕа утгү барда, сіргā тохтон халла. Бāрт кісі Баріат-бāргāн тахса сурдā.

Кыкыллан ојун утуордā, утуөрāн олоро тустā.

— «Ціалāх хотун! бір куобах тірītін кулу: амāсām кысыјара барт!»

Амāхсін бāркā абарда:

— «Ат татаі, оҕолор! Ама роскуоттах (хороміулах) цыл каллāҕа! ¹⁾ Сырбац-Татаі, іті ханы аҕал ара!» діятā.

Амāхсін оронуп атаҕыттан ханы Сырбац-Татаі аҕалап биардā.

— «Ыл, хотуок, хатысын сүөр, тісігін сүөр!» діятā.

1) У Я.: Ама хороміулах сыл буолтун бата!

Кыс сүүрдä. Бу хатыттан амāхсін сулбу тардан ылаи сыалыјатын уордајан брахта, сыалыјата токунүјä тустä. Тисаја сылгы саға аламас ыт бара сыалыја Урдугар тустä; амāхсін кытта тустä, ытыттан быңаи ылла, хатыгар аҕалан укта. Оргуи аҕаи куобах тиритин хостото, ол галја брахта оҕонјор дiаки бир тирини. Оҕонјор сыалыјатыгар уган кәбистä, гуран таңынна. Цiäläx тојон Харахан атта:

— «Мыныма, добор! мыныма, добор! оҕоң асиккигä икки аты биардаҕим, манылатаҕым!» дiата. «Албас-Талбас, оҕонјору тiriäpан биар!» дiата.

Бир сылгы арҕастах салын киллärан биарда амāхсін, бир чабычах арышы киллärан биарда оҕонјорго:

— «Бирдың, кәсиң!» дiата.

Албас-Талбас тiriäpа барда. Бардылар.

Цiäläxтәр кансаттилар, барт уörü буола:

— «Алата, оҕоло-ор! Аттаннахтара!» дiатилар.

Барт киcи Барiат-барҕан, ојун уола, күстәх киcи Кун Арilik, цiäläx тојон уола, иккиан суохтар.

— «Ханна амä тiiдäхтәрä äбät!» дiан сапатылар.

Удаҕан атта цiäläx хотуңна:

— «Äцiäi, мин бугун барыам!» дiата.

Цiäläx хотун атта:

— «Тоҕо бараҕын, саҕарим? Барыма, баснын быттан кулу, басым ыпсытын киллар!» дiата.

Кijit саңата саңарда:

— «Бардын, бахтадьын, кәбäliidin, кiär бардын!» дiата.

Удаҕан атта:

— «Ä, мин тiäгäјäбин. Кубстä: асан бара ипибин!»

Амāхсін барт куччугуи äти бусарда, коcујаја үт бусарда. Удаҕан асәта. Асабытын галја бир мәсәмäl арышы киллärан биардä:

— «Цiäҕар илдäңгин уоквар кәбic!» дiага.

Ол галја ынах көтөх-көтөх хап хара холун киллärан биардä:

— «Бирдылатаҕым!» дiата.

Удаҕан атта:

— «Паха! харатын баҗасын!» діата.

— «Мышнабың, хотуок!» діатә амәхсин. «Үйә буолбут ынаҗым холо абәт!» діатә, «салбырас холо көңдө сiлi буолуоҗа!» діатә.

Удаҗан ылбата; кусаҗан таңасып таңнан барап тахсап барда хаңас діакі атыгар, атын міннә да хачыгыратан барда. Үйә-лӕхтӕр көрөн халлылар: хатырык сөрүөтә хачыгырыр, хаңха ыңыра кыкыныр — күлән халлылар.

— «Абасы баҗаңы!» дәстилар.

Опон кинилар көңүл халлылар.

Хараңа ојур халхатыгар тiдә удаҗан, атыттан түсә аккi-риятә, атын төгүрүччү хамта; төгүрүччү хаман тутун амәриидә — маңан дулук ата бәјәтә бәјәтинан буолла; удаҗан бәјәтә «үңкү-рүс» кына түстә — бәјәтә бәјәтинан буолла. Соннөх саңыҗаҗын хатгаммыт, курдӕх сәдаҗы курдаммыт, хамтаран халысытга, сiллӕран үгiсiттә, кiәңник хардыматта, дiрiңник чүөчүлӕттә.

— «Үйәм сәманан буолуоҗа!» дiән тосхојон iсар.

Бар тыаны барчалатта, күруң тыаны кумалатта; тумулунан тосхојдо, аласынан ахта, ураҗинан өйдүөтә; ыллабыта тымыр былыт буолла, туоiбута тордү былыт буолла.

Төрүөбүт дойдутугар тојон кыл чоргуида, бар кыл чаңарҗата, өтөн кыл уөттә, каҗа кыл кахсiятә, үйәтин iччiтә, Дiәрдә Бахсынат, арыктӕх бас былалӕх атыр сылгы буолан барылаччы кiс-пiятә. Маны көрөн олорон балта, Аiгыр-удаҗан, бiллә:

— «А, тоҗус былас сусуохтӕх Уолумар-удаҗан үөрә-көтө iсар абәт!» діатә.

Үйәтин-уотун оңордо, араҗас чачiрi аста, дiрiң түсүлгәшi сi-рiйдiттә, алта атахтӕх хатың араҗас далбарын татта, ардә тө-рүөбүт амнiк кулун атин бусулан (бусаран) туруорда, сусуох бәi-быт чорөн аҗаҗын туруорда, кәриән аҗаҗын кәккәлӕтә үрда, сiәл бәiбыт абiр хамыҗаҗын кәккәлӕтә үрда, араҗас арыны ортотунан томточчу, кытытынан бысхаччы кутан кәбiстә. Iсiрiк ојур iлбiр-гәстӕх, хахыҗах ојур салбырҗастӕх от-мас төрдүн аҗы таңалаидӕх чабычӕхха тунах сүоратын толору кутта, араҗас арынан ары-лӕн, үс хонугунан урут.

Тоҕус былас сусуохтах Уолумар-удаҕан ийэ бэҕэтэ маҕан дулук аты мінҕан аһтан тиган калла. Аһгыр-удаҕан тасин тутта, атын баҕан кэбистэ; хардарыта күстуса түстүлэр, уостарыттан уграсгылар убаҕас ары тахсыаҕар диири, сыраидарыттан [сырылачы] сылластылар; иһилэриттан тутусан сийтгисин баран түсүлгэҕэ киири бардылар. Аһгыр-удаҕан, балта, томточчу куппун арылаах сусуох баһыт чорон аҕаҕы боҕулуужан баран аҕасыгар туттарда. Аҕаса утары хаһан ылла; хаһан ылап утары боҕулууда аһа. Чороннорх кымыстарын кэрсин иһилэр; сий баһыт биир хамыҕахтарын иһилэринан ыллылар, таналҕан чабычахтарыттан басан баран ысыах ыстылар.

— «Уруи, аҕы улуса, Уруң Аҕы!» диин, «ан дойду иччит!» диин ысыах ыстылар.

Бары кэскиллэрин оһорон баран туһоһхтэтилэр:

— «Төһкөбүтүн көрүөх!» диин.

Туһоһхтэбит хамыҕахтара иккин оһоро түстэ; иккин уруи-датылар:

— «Уруи, уруи, уруи!» дэстилэр.

Ца, цииҕэ сырсан киирилэр куолуларынан; ции иһигэр хаппахчыларын аһыгар, табырыннаах лапкыларын иһигэр аһы атахтаах сандалыларын тардан кэбистилэр; куолуларынан аһкал тэп аһин, тоһокко төрүүбүт туһу кулун аһин томточчу уран кэбистилэр арацастарын икк иһтүгэр; салбырҕастах саты аһахха самал кымыстарын тардан кэбистилэр; оротунан томточчу, кытытынан бысхаччы аһыны кымыстарыгар кутан кэбистилэр. Аһыс былас сусуохтах Аһгыр-удаҕан аһсын аһтата:

— «Ча, аһкам, аһаи! кэскил тылгын кэрсин кэксилэтин кулу, аман бекун амалыҕан кулу!» дииһа. «Аһаттан аһан¹⁾ кэбист аһасы хаһах хаһы харһан куоттарары ыттаҕаи?» диир.

Оһуоха аһаса, Уолумар-удаҕан, кэрсин; хаһах сыһыбытын сийли барытын кэрсин биирдэ. Ол ганаҕа балгыгар аһта:

— «Кис буолар кэскиһа мии аһибин харыстабатаҕым, хо-

1) = аһан.

туок! Баи Харахан уола күстэх киcини Кун Арилги ылыац ду, кырбас кысаиннах Кыкыллан ојун уола барт киcини Бариат-баргани ылағын ду? Па баяларин ица калан оморобуй!»

— «Ајіаі, аи бил!» діата.

Онуоха діата Уолумар-удаған:

— «(О)бру гыммытын абрабыгым абат күстэх киcини Кун Арилги, Харахан уолун — ол мианә буоллун! Кыкыллан ојун уолун, барт киcини Бариат-баргани, ајіаха аныбын: ајіја суох албастан ылыбыгым ајіаха апыам ијігар. Ан ону ыл!» діата.

Уолумар-удаған ытысын тосујан олорон ісирдә; ол гышан барап кулгағын табанан кабіста ытарғата тысысағар діари: икки барт баяләх киcи тура түстүләр, баттах сарыннах, барыла былчыннах, цорҕоно сотолөх, аргана баяләх — туктары барт цон! Тахса сүрдүләр бу икки киcи, иин діәки сырса турдулар да төттөрү аргіја түстүләр.

— «Доғор! ҕеаттан түсгүбут ду, аллараттан куораидібіт ду? Хантан кәллибіт, хаја діәкіттән? — аи биләјин дуо, доғор?» дәстиләр.

— «Ал уот! аласа ціә! ціә да ціә! цахталлар да цахталлар!» — харахтара халтарыда. «Барыах ара!» дәстиләр.

— «Іккіјахтар дуо?» дәстиләр. «Уца оттуларығар оруоцут уолаттара суох, хаңас оттуларығар чағар цахталлар суох — іккіјахтар абат! Того толлуохпуй?»

Сырсап тіјан кәллиләр, көтөн түстүләр ціәја. Ағаса, Уолумар-удаған, утары турап тіјан кәлән күстэх киcини Кун Арилги илгіттән хабан ылла; сіәтан ицән катәғарин олотто. Аігыр-удаған барт киcини Бариат-баргани илгіттән ылла; сіәтан ицән биліріккә олордон кабіста.

— «Ајах үрдә, ајылгы үчүгаја!» діаннар томточчу куннут арылаһ кымысы сусуох баібыт чорон ајағы туттардылар.

Анара цон:

— «Уруи! уруи!» діән уруидән барап істіләр.

Чороннорун ылылар бу икки удаған; ылан ицән хаңас діәки туспа туруоран кабістіләр. Утарыта хамсап кәллиләр, уон тарбах-

тарынан ардарин илтин хардары тутустулар, туруору тардан ылылар, устута уграстылар ардарин кытары.

— «Олохкутугар олоруң!» дәстиләр, олондон кабістиләр.

Баяларә каккаләсә олоро түстүләр. Бу олоро түсәи баран көрсөбүк көрдүләр ардарин диәки:

— «Бу баярәт көмүс ујабыт, көи кичиг, ахталыянах аи аласа иајит, ал уоккут! Аји Тојонтоп алгыстах тобуе былас сусуохтах, Тојон Ајыттан оңорулах Уолумар-удабан — мин. Абыс ајыттан аналлах Аигыр-удабан — мин. Чајиң, бу астан асаң!»

Ца, бу цон хатаи цуохтара хамната, тојон сурахтарә долгуида, уохтах саналара уларыида, күстәх саналара мөлтүбтә. «Ситә көрүөх!» ди санан баран сирі көрөи бардылар, одулан коруохтарин бабаран баран уоту одулан бардылар — сол курдук толуннулар.

Ца, биргә олонон асатылар. Цахталлар тиаталлахтик ороннорун оңордулар. Иккі әр киәи «царбас» кына тахса көттүләр, тахса көтөн баран кәпсәттилар:

— «Цахтар цахтарга тылы, циа циаба тылы, уот уокка тылы, баи баига тылы. Бисиги баҕас ојохторбут, бу цахталларга холдотоххо, цахталлар буолахтарәи!»

Ча, көтөн түстүләр циләригәр. Цахталлар номцуо ороннорун оңостон сыгыиҕахтанан сыиһыттар. Иккі киәи кираһнар ороннорун аныгар олонон сыгыиҕахтанылар, ојохторун кытта хоиңјостулар, таптастылар, оиңјөтулар, ыксары утујан халлылар.

Танылара «тарбас» кыһна — халлаи саратаҕа диан, күөмаидарә «көбөх» кыһна — күи уһнаҕа диан туруохтарын бабардылар. Ија көлөсуннара иаһнариһан барбыт, аҕа көлөсуннара арҕастарынан барбыт, хардарыта күстүслуттар әбит; туран олоро түсүөхтәрин бабардылар, сыстысан халбыттар, туос тыасыи курдук ласыгыраччы хоңуннулар. Иккі әр киәи тура әккiriән таңастарын таһнан кабістиләр, тахса сурдулар, арычча циләрин әрә саптылар. Иккі цахтар номцуо таһна охсо бараннар сырсаи кirdilär ардарин кытта уҕа, күөх далаи утуһан хасты коңу сунан кабістиләр, төрдүөн сырсаи таҕыстылар, циләригәр кirdilär.

Иккі цахтар көју кымысы көмүстәх аҕахтарыгар көтөбөи

абалан әрдаріғар туттаран кабістілар, кәккаласа олоро түстулар, қа карісан істілар, күөмайдәрін оңордулар, көхсуларін қаңаттілар, суон салынан мохсуо ұраллар, халың хасанан хардарыта ұран асатылар. Ара оҗофор, оҗофо әріғар хардарыта ұрсан сыңаласан асатылар. Соң суоғәжі карісан істілар бір хамыҗағынан, асан турдулар, тахсаыры сырыстылар. Батастара садахтара ыҗанан тураллар.

Төрдүон сырыстылар ілін діәкі. Хатың мастарын хаба оінҗотулар, тіт мастарығар тіҗан таба оінҗотулар, уөма оінҗур урдүк мастарығар уөма оінҗотулар, ыстаңалы оінҗур ырас кырдалларығар ыстаңалатылар, кылыҗа оінҗур кырдалларығар кылындылар, куобахты оінҗур хордофосторугар куобахтағылар, табалы оінҗур тас хәжаларығар табалатылар. Онтон таңнары сырсан кірділар, қиәларіғар әліҗан кәллілар, өттүк баттанан өрбөлүстулар, сото кабісан қоролүстулар.

Ағыс салалах садах ыҗыр мастарыттан бу іккі қахтар батастарын садахтарын сулбу тардан ылылар, іккі әрдаріғар біарділар. Іккі әр кісі батастарын садахтарын курданан кабістілар. Қа очоҗо іккі қахтар аттарын ыңырдылар бу курдук:

— «Хорук, хорук, хорук!» дәстілар.

Іккі Тыллах-өстөх-маңан-дулук діән аттар кәллілар. Бу іккі қахтар бу іккі аттарын алҗатылар:

— «Тусаҗаннах тоҗоңуң, ітәҗәлләх ічқиң, аналлах аргысың, аҗыттан алгыстах күстәх кісі Күн Әрлік!» діәта [Уолумар-удаған].

Бу барт кісі Бәріят-барған оҗоҗо Ағыр-удаған ситі курдук атта:

— «Сірі чабычах уллуңуң курдук әргітә сүрдәбіт, уруң хара сүрүкпүтүн бөрүөрабіт күн аҗы, ар қудук маспытығар [маспытың] төғүрүтә сүрдән ән дойдубут ічқиттан алгыс ылан кәләбіт».

Бу іккі кісі іккі ат урдүгәр түстулар да баран халлылар. Қахталлар қиә хотутгара буолан қиәларіғар кірділар.

Ол іккі әр кісі, қахталлар ыбыттарын курдук, сірі чабычах уллуңуң курдук төғүрүтә сүртулар, уруң хара сүрүктәрін бө-

руордулар, ар кудук мастарын төгүрүтү сүртулар — «алгыс ыллахпыт!» дiан саналара.

Аналлах аласа җiаларигар алитан кiллилар, аттарын босхо браҗан кабистилар, батастарын садахтарын садах ыҗырга ыҗан кабистилар, җiаҗа кiтiн тустулар — баҗаларин гiаннарин биллилар, «баҗабит кiана» дiан санагылар — соннорун саҗыҗахтарын ыҗан кабистилар. җахтааллар куолуларынан асыр астарын остуолларын (сандалыларынын) балямшиабиттар; җахтааларын аттыларыгар бирга олоордулар.

— «Кiлсiя, доҗор! Уруҗ хара сүругуҗ учугаидик турар дуо? Доидуҗ-сiрiҗ хайтах доидуну?» ыҗыттылар ардариттан.

Онуоха ар кiсi кiлсiятi оҗоҗор:

— «Утүб доиду дiан маннык буолар абит; кiтiрi кiрүлiабит, сүррiрi җiргiибит, Аҗысыга сатылабыт, җiсiбiбi кiстубут, Iаҗа-сiтi арҗiибит аҗы-хан артыгын анна бу доиду абит; кысына суох сабан саҗын, миҗигас сыттаҗ, утүб җусуннаҗ утүб доиду маннык буолар абит; бүтiи туҗахтаҗ будуруибат, атырҗах атахтаҗ араҗ-сыбат, халтаҗ оҗоҗосунан хабырыспыт, түлiҗ нҗiлбаҗинан утү-руспут, курдуҗ хаҗыл холбоспут, кулан җiаран мустубут; куланан барбыт кулуннаҗ, толбунан толору барбыт торбостiҗ, кiмүс урубiҗ кiҗуҗ уiскабит, алтан томторуктаҗ баҗарах сiриннаҗ барҗарбыт, баi талымнаҗ, бiнiр күскамнаҗ утүб доиду маннык доиду ата абит».

Баҗатин доидутунаҗар уон оччо ордука холдубут.

Бу кiлсiятан баран уiрүстүлар, асылларын курдук асатылар, сiллiрин курдук сiатилар, самал кымыстарын саты кiриин аҗахха тардан олорон кiристилар кiккiлiсiн олорон. Куолуларынан туран тахсан кiран баран җахтааллар iмiи ончуларын оҗорон сыгыҗахтанан сыныттар. Ар кiсi табырыннаҗ лапкытыгар олорон сыгыҗахтанан кабиствi.

Сарсыярда таныта «тарбас» кынна — халлан саратаҗа дiан санага, күмiдiрi «кiбiҗ» кынна — кун уннаҗа дiан хардарыта күстусан сыталлар абит; iҗi кiлiсуннара iлнiрiнiн барбыт, аҗа кiлiсуннара арҗастарынан барбыт.

Кулаков

Иккиһи оҗон туран олоро тўстулар, асылларын курдук асатылар.

Ус хонук туххары ар цон баран калаллар бу курдук.

Ус хонон баран бу цахтар одуланна: ософосо урчах кытыҗа саҗа буолбут араи, әмиҗа хара караламмит. Ара оҗоҗун диәки одулан көрдө: татаркаи иҗа иәдәибит, сырдык сыраҗа кубарыибыт, мунун хана буралабыт, сүсун хана суралаибит, саңиҗата чарастыибыт, тарбаҗа нарыңсыибыт, кулаҗа (сутуруга) куччабыт, харыта хаптаибыт, санарҗабыт мағгыламмыт, цуцаибит цусуннаммит, бытарбыт бысылах, турара озороро оргуи буолбут. Ар да киҗи саната:

— «Ософостөх буолбут әбит бадаҗа» ди саната.

Бу ар киҗи баҗата даҗаны санаргы мағгыланна, цахтарын асынар саналанна:

— «Хайтах тух буолар буолла?»

Кубсун да кубстурун, ороннорун да оңорорун ар киҗи көмбө-йөсөр буолла. Сәтә хонуктан антах цахтар арайдана мағгыланна, аҗыс хонон баран аҗас бара мөлтүөтә, тоҗус хонон баран турбат буолан барда, уон хонон баран олоруох мағгыланна.

— «Доҗочук!» диәтә әрин: «чаи, тугу көрөн олороҗун? арҗа диәки хотун цахталлар хамсап иҗалларин курдук хатың ары чараңтан салалах хатың маста быса охсон киллар, тоҗоидөх хатыңна бысан киллар, тоҗосото саҗаңчып ол туора маскын ур, ача күөх отто тәлҗиә!»

Кини ара маны баламнәтә. Бу цахтар ол отугар олордо.

— «Абытаибын, аҗаккабын!» диән улаханнык саңарда. «Тыңырахтын тырылатым, тарбахтын царалыдым, икки чарас чабырҗаҗым да!» дир, «сисим самым да аҗаи!» дир, «аҗыс уңуоҗум араҗыста әбәт!» дир, «хара быарбар халатата, хапчасыннах дуо? Хотуок, Аиғыр-удаҗан, саңаран көр!»

Балта әтар:

— «Хата ән саңараҗын! мин саңарыам суох!» дир. «Ачи-и, ачи-и!» дир.

Уолумар-удаҗан әтта:

— «Кудурҕаниһата дуо? кудурҕаниһата дуо? Кургумум аҕаи, кургумум аҕаи! Доҕочук! Күстэх киэи Күн Арилик! Аңыын аса тарт!»

Ара айиан барап анын асан кабиэти. Уолумар-удаһан атта:

— «Уруи, уруи, уруи! ажахал, ажахал, ажахал! Икки хатгыҕастах андii халлан урдугар олорор ар киэи иажахсита аргиидаҕа буоллун, цахтар киэи аҕысыта сатылаатаҕа буоллун туңуи оҕо цолугар! Аҕысыт-хотун, ила-бодо абир цаҕыл былыккыттан бадар саңы-жахкын налбигииди катан, ус баргасаҕин аҕија катан, тулах ижил-бахкин арыја баттан, Аҕысыт хотун, аснар аңна, көппөр күблэси, иҕаккам! кириi, кириi, кириi! кал, кал! кириi!»

Ила-бодо хотун цахтар кiран калла ороңо да калан уңкуруи-бүтүнн барда, илтинан иаҕаида, ыгысынан көтөбөн кабиэти. Балтын, Аигыр-удаһаны, амий көтөбөн кабиэти.

Бу икки цахтартан икки уол оҕо төрүүтө табие таңца, икки оҕо табие таңца олоро түстүлөр. Бу олобуттарын арчимнаригар сир ијиргија түстө. Циа урдун дiаки өрө көрөн барап часкыян ыҕа-тылар; кинилар ытабыт саңаларын дорбонуттан буор саккыры түстө. Бу икки оҕо тура аккiriätilär атахтарыгар. Икки аҕалара кудурулах (буцурхайдах) астарыттан умсары баттатылар, ијалара сүидулар, аҕалара атыр кыл тiriгигар насилä (арыида) охторон арија баттатылар, өтүнн калгијан кабиетилар.

Икки ар киэи тахса сурдүлөр, икки карә убасаны килларан умсары биардилар, ол ганца икки убаса тiriлärин талгиин кабиетилар оронноругар Аҕысыкка. Аҕысыт төттөрү икки удаһан оронноругар уларыян сылцап уңкурујар. Аҕысыт цусунун көрдөххө — дәлби тiriппит, арынан ағыныахтамыт, кула-кула, кула-кула ус хонно. Ус хонон баран алҕата бу Аҕысыт, бу оҕолорго ат биарда:

— «Күстэх киэи Күн Арилик оҕото Күлүктәи-барган буоллун барт киэи Бариат-барган оҕото Барбәкаи-барган буоллун! Сүсүөх-тәх будуруппатин, оҕоҕостөх охторботун! Тастан тајаның, титтан тираниң! Усуин илпәх олус умматын, куду харбабатын тобусун ујаҕа!»

Алҕан барап тахсан барда. Цiälәхтар көрдөхтөрүна — илин

дйәкй абйр цабыл былыт урдугар кѳтѳн тахсан олоро тустә, ййн дйәкй кѳтѳн халла.

Бу цахталлар сунан таранан баран оѳолоругар таңас оѳорон таңыннардылар. Ца, туктарй учугай цусуннах, барт бајалах оѳолор буоллулар. Абалара хонуга тасаран ойнотолор, батысан сынцан манан; манабатахтарына — сйр батгах барых курдуктар, кытыгырастара ондуктар. Кйәсә цйәбә кйлларап баѳанаѳа бајан кабйсаппар.

Тубѳрт хонон баран абыс былас суеуохтах Айгыр-удаѳан былыр тусуѳбут тѳлун тусуѳта, ону капсйатә. Капсйрйн кытта барт куттал буолла. Уолумар-удаѳан куолутупан дунурун таңасын кылла, таңнап кабйстә, цйәтйн тасыгар тахсан кырап сырбацната; уѳруктубут атыр кутуруга сургурун тупнут, бу кутуругунан уруйдур:

— «Тоѳус ајым улустара, абыс ајым аймахтара, баттах, баттах, баттах буолу! Уотгах харахтах утары кѳрботун, татар тыллах (кысылах тыллах) таба аппәтйн, хара кулуктах кун утары кулуктун быса хамватын, Ајы Тојонтон алгыстах уруц мѳцун сйәгйтә тустун!» дйәтә.

Дйән баран цйәтйгар кйрдә, ол ганјә аттә арйгар:

— «Кустәх кйсй Кун Арйлык, барт кйсй Барйат-барган! чәйц, сйранйц, кәтйәц, манан! Мйп оѳолорбун цйәттән тасарыам суѳа!»

Батастарын садахтарын харбан ыланнар тахса сурдүләр йккй ар кйсй, сырсан кйрдйләр ар кудук мастарыгар. Айгыр-удаган хайтах тусуѳбута да сондук буолла. Арѳаттан алас сысы саѳа хара былыт кѳтѳн калла; ар кудук маска калла да тоѳѳтунан хәја барда; абыс атахтах, йккй хос бастәх, йккй сала кутуруктах, абыс амйидәх тймйр бйә ар кудук мас тѳрдугар тустә, от бысаѳасын саѳа кѳѳх чарајы тѳрѳтѳн кабйстә, абыс сйрйән хәја ыстанна, абыс тймйр тәмәлйгән буолан халлан абыс ѳттүгар кѳтѳн халла. Бу йккй кйсй кѳрѳн турдулар, тыал да былыт да туох да суох буолан халла. Бу чарай адарыјан баран хәја ыстанан барда, йсйгар олорор абйт сурдәх дјусуннах ѳттук баттаммыт кйсй, сйр-

бакана курдук баттахтах, атталлыбыт аҕахта, адарыһыт тистах, сурдэх дусуннах, чардат ойбону курдук харахта, туһнастгас сүстэх, таһнастыгас чабырҕаидах, сыр быстыбытын курдук сыраидах, хахаи тиритэ халтыстах (мои турукта, мои таһастах), ытык тирита ырбахылах, сүт тирита сутуруолах, карах тиритэ аҕарбаһтах, ылтасын тими́р сыалыҕалах, хатаи тими́р хантаннах (соннох) ки́си өттүк баттамыт, атаһын тоҕомеуа урбут. Саңарбат даһаны, хамнабат даһаны, озорор аби́т. Бу икки ки́си чугасатылар киниэхэ иккиан:

— «Буја, буја, буја!» диэтилар. «Сахалы саңар, ки́сиди каһсиа, ураһаидаи оһолуи! Би́сиди урдук аһыһыгар кураһ тардыса уһаттан туһтуң ду, аллараттан таһыһың ду, орто дойдуттан суран каллиң ду? Каһ тылгыһ каһси тарт, аман оһкуи амалыи! Уһар ханнах, тардар тымырдах, уордах уохтах цоммут! Каһси тарт, көхсүбүтүн каһат! Чаи, чаи, чаи!»

Батаһарынан дуктуруја-дуктуруја чугасатылар. Суох! Ки́си куһамат: хамнабат даһаны, саңарбат даһаны!

— «Сабылан батас аһылыга, кырыктах уңу сосото оһоруохпут, утуо баранна, уһраһастаһиит! Чаи, чаи, чаи!» улахан куолаһтарынан барһыһнаһылар: «саңар, саңар, саңар!»

Суох! саңарбат. Батаһарынан кырбаһ бардылар. Оттүк баттамыт иһтин кубулуһат, икки атаһынан тура аккериата, бирда да таһтарбата, аһаран би́рэн иста. Бар тыаны барчалаһ каһси́тилар, куруң тыаны куһалаһ каһси́тилар, ириһнаһ масы иһи аттан каһси́тилар, бу тоххору таһтарбат, куотан иһар. Бу икки ки́си таррачы уһан халлылар, бөтүөхтаса турдулар. Оһох саһа суон тикка дурдаланан турда, тити икки өттүһан икки хараһа көстө турар, аһаран би́риһиһин баһаран «иһиһе-һаһыс» кыһа турар. Бу икки ки́си саһиалары баранан, куһтары оһуһан баран, аһаһалы саһан:

— «Аһаң ата ки́сии? иһаң ата ки́сии? аһан кулу!» диэтилар: «туһан калби́т туру дойдугун оһолуи! тыла суох куһтургун дуо?»

Оһуоха анары ки́си тити икки өттүһан кати-кати, арһаја-арһаја

ытата барт улаханнык тыа баса сатарыаҕар діәрі, хараҕын ута саккыры турда :

— «Куттанным, куттанным, куттанным!» дір, «цулаідым, цулаідым, цулаідым! Харыан, харыан, ырас халлан доідум! Ар тојон аҕакам, кубаі хотун іҕакам ытык тылларын істаммін бу буоллаҕым, бу буоллаҕым, бу буоллаҕым! «Хотун аҕастаргар отторун отто, мастарын маста, сылгыларын сылгыла, сүөсүләрін сүөсүлә, оҕолорун оҕолө!» Куттанным, куттанным, куттанным! Батасынан баттыгыт, уңуһан ураідігіт, кылысынан кыйдатыгыт... Мин бардым, асігі халлыгыт... Ар тојон аҕабар салгыаҕым, кубаі хотун іҕабар капсіаҕым, ытык улус җоммор толоуоҕум!» діәтә.

Бәтәрә җон :

— «Баі! тоҕо кәскілгін капсіабатаңиі, іңіккін аппатаңиі? Кәл, тахсыах!»

— «Тахсыбаппын! Куттанным!»

— «А, кәл, барыах!» діәтіләр.

— «Барбаппын!» діәтә.

Бәтәрә іккі кісі җіәләрігәр сырсан кәлліләр, көтөн тустулар. Онуоха домнуо (хаја ујаба) кині җіәл асан біәрдә. җіәба кіран таңастарын сулбу біәран ыјары гыннылар батастарын—домнуо кині іккі ілігінан сулбу тардан ылап ыјан кәбістә. Тоҕус былас суеуохтах Уолумар-удаған ағгә:

— «Тыі! Хаја сіәхсіті сірдіән киләрдігіт? Киміі, доҕор?»

Кірсібіт кісі:

— «Суодалбабын!» діәтә.

Удаған хат ыјытта:

— «Киммін дір, оҕоло-ор?» діәтә.

Онуоха Суодалба ағтә:

— «Суодалбабын, Суодалбабын!»

җіәләх оҕолор олох масы мінјәннар ат кына оиңулар абит осох тула. Білігіңиіні көрдө Суодалба, ат буола түсгә:

— «Аја, аја, аја!» сылгы саңатын утукта-утукта осох тула ат буолан сурән батыгырата.

Маны көрбө баран икки оҕо улаханник күлүстүлэр, ыстанан калллар да мнѣ түстүлэр Суодалбаны. Бу осох тула сүрүн ба- тырчахтап сырытта. Оҕолоро үөрүкэлэрэ дѣян сүрдэх буоллулар баттабыттан тасип оџостоннор; Суодалба осоџу төгүрүччү сүрө сылпар; ҕиэ исе аһ туман буолла, туох да ивѣгар сүраҕаҕаабат, тохтобот, сүрө сылпар; сандалы остуолларыгар өрбөсбөдөн турар сыаттан аттап оҕолор сулбу тардан ылаллар тарыҕа, ылан атта- рын аҕабар уган биэрэллэр, аҕабынан «хап» кынан сѣан асар. Атабын тыасын, илтип тыасын — туох да тулуобат бу сүрүрү- гар. ҕиэл аһы асан кабіста күстэх киэи Кун Арпик, — тахса сүрдэ да хонуга сүрө сырытта (Суодалба). Батарэ икки ар киэи оџохторугар Суодалба капсѣабиг тылын капсѣатилэр. Бу цахта- лар сөбулөтүлэр, астыннылар, итаҕаидилэр. Ца, хонуга оҕолоро көңүл сылцаллар хас күн аҕы. ҕиэлэхтэр тоҕон хотун уруку оло- роллорун курдук ололорлор үчүгүдүк.

Оҕолор улахан да цон буолан бардылар: сѣстэрин ата ситта, холлорун ата хоҕунна, буттарын ата буста, бөбөнү кытта тустуох курдук, бысыҕы кытта сырсыах курдук, өстөхтөрүн кытта өлөр- сүөх курдук толору күстэх сана кирдэ. Бу таидара, Суодалба, сабачча буоллаллар даҕаны, оҕо курдук көтөбөн сылпар кини- лэри, — куннэри туннэри көңүл сылцаллар. ҕиэлэхтэр даҕаны сѣ- рамматтар, көңүл утуҕа сыталлар.

Араи бир тун сарсыарда оҕолор тыастара «исѣгир» гына көтөн түстүлэр ҕиэҕэ. Бу икки оҕо аҕаларыгар-иҕэлэригар тыл айттилэр; урут хасан даҕаны истѣбэтэхтэрэ манник саҕаны, сол курдук сүрдэх чуордук ыллатылар, балаҕаннарын урдэ үллэппатэ:

— «Бисѣгир бардыбыт, асѣгир халлыгыт!» дѣатилэр. «Сажыңцы күн тахсарын дѣки баран истахха — атын арыҕа, тусна хочоџо аҕыс уон цабыл атырдах Цаҕылын-баи-тоҕон дѣан бар. Олус баттан аса турдахха — тусна хочоџо тобус уон чуоџур атыр- дах Томорон-баи-тоҕон дѣан бар усу. Томорон-баи-тоҕонцо Үһэр- Атиң уола Бура-Дохсун Томорон-баи-тоҕон кысын атыгар саты- лан олорор усу. Түңүрэттэрэ халлантан бирге аҕалбыт цонноро: халлан уола Харцыт-Мохсоџол, Кытыгырас-Баранча Бура-

Дохсуну кытта биргә кәлбиг цонноро; Кыбыи-Аримах кысы кытта аҗалбыт усу. Иин дойдуттан Арайдах-Буруйдах-Ар-Соботох кәлән озорор усу!»

Тоюн хотун иста сыталлар.

— «Суодалба, бу ан кәпсиәтәдін абат?»

— «Мин кәпсиәбигим» — саңата итиник.

Ол ганжә оҗолор аттилар:

— «Маңкы батаскытын, лаңкы садахкытын аҗалың, тыллах-бөстөх маңан дулук аккытын аҗалың, алған халың!»

Аҗалара-іҗалара аттилар:

— «Тобус атахтах суол хәңә, ағыс атахтах аҗан хәңә хаја өјуөвүт? Артык іччигар ас кутуох тустәхкыт, дәлбиргә биәриәх кәриңнәхкит — тохтоң, болҗоңуң! Кун утүөтүгар, ыи саңатыгар өјуөвүтүн оңостоң, усалағы охторон, түөстаҗи туннаран хана суох сыапы, ута суох ураҗы, араҗас арыны өјуөләнәх тустәхкыт — тохтоң, болҗоңуң!»

— «Асиги халлыгыт, бисиги бардыбыт!» дән саңаран баранар тахса сүрдүләр. «Учугаидик сырыттахпытына, ороҗо и урдә-таҗинә, җол тоғураҗағына — ус ыи хонугунан бар буолуохпут!» дән әппит саңалара җаҗа ісилләр.

Аттарың хорутатылар, икки маңан дулук ат кәлиләр, озор үрдүләригар түстүләр. Кустәх кісі Кун Арилик, барт кісі Барият-барган иккиән тахса сүрдүләр, баран арәлләрин көрдүләр. Суодалба кәвҗиләриттан сүран арәр.

— «Суодалба! саты бардың дуо? ити аттары кытта хәитах ситән ісіңңи!»

Суох! істібатә.

Сатта салалах тәли көмүс кымыҗыларынан сатта урах басыгар сатарыаҗар дәри талбататылар; уорам туорам үктәтан, өгүрүк төгүрүк көрдөрөн, чугас тыа басын умүрүтан, ырах тыа баса сатарыр, кутуруктарыттан холорук турда, сәлләриттан сәліә турда, самбыларыттан сата турда, — субу курдук аҗаннан аидарыттылар.

Кәмнәх куннара кирдә, кәрәләх туннара кәллә, бир тумулга

калан түстүлэр. Суодалба калан аттарын бајан кабіста, кута туспан уоту отгон кабіста, ыңырдарын сыттап, таллахтарин талгаһи кабіста, анабы бур тајаҕы арааттан олорон кабіт. —

— «Усалаҕы охтордоҕум, тубастаҕи туһнардаҕим» — дияҕа — «оҕолорбор».

Басын быса баттан ылла, туспа уот отгон баран:

— «Баи Бајанаиҕа бардам бас!» дията.

Діан баран уокка браҕан кабіста. Баллырдата, цаңкир уцуохтарын сыја гардан ылла, аҕыс мусатин икки тојонугар биарда. Анара цон бу уцуохтарын комуруботун быса ыгыран баран цаңкир сииларин оборон сиап кабістилар. Утасалаһи куостата, тојотторугар утасалаһи туруору аһыталаһи биарда. Бу цон орто бысан таһиары угаттатылар аҕахтарыгар.

— «Утујуң!» дияҕа.

Утујап бардылар.

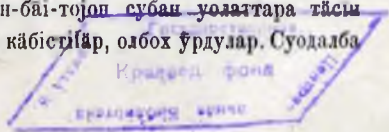
Хараца буола. Хараца буоларын кытта хара таба саңыјахтах бар хара тыа иччиті Баи Барылах басы убаһыт сирга калан аҕымы олорто.

— «Баидам туту, барылы каскил — ха-ха-ха!» діан кулла мас баса сатарыаҕар дияри. «Барар сиргит маңыидын, калар сиргит аҕардалаһтин!»

Иҕја діан баран «алас» кынан халла.

Сарсыарда тојоттор усугунулар, Суодалба дияки кордулар — сикаҕи сиап араp абит, бусуцу уокка булкуја-булкуја моңујан араp абит. Икки тојон тура аккериастилар, сырсан кран урах утугар суннулар, тогтору сырсан таҕыстылар отуларыгар. Таҕыстахтарына — аттарын ыңырдан кабіспит; кинтосторун голо тардан ылап атарда тојотторун. Аттанан баран кордулар, кордохторуна — аса кыл туборт тысын басып салалах маска ыјап кабіспит. Куолуларынан ајанаһыттар. Аттарын кутуруктарыттан холорук турда, сииларигтан сиили турда, самбыларыттан сата турда.

Субу курдук ајанаһи тиидилер аҕыс уон цаҕым атырдах Цабылып-баи-тојоңо. Цабылып-баи-тојон субан уолааттара таси туттулар, циил астылар, дияри кабіспилер, олбох урдулар. Суодалба

кiрiн суол аныгар суодаллан турда. Цабылын-баи-тојон баттах-тах тажабынан тубсуттан тајанан олорто, кишилiр дiаки ат харабын курдугунаи аларыччы кордо.

— «Буја, буја, буја!» бујалата улаханлык. «Хантан ханнах, кимтан киннах, хаја цуорту уцуора ураңхаидар буолабыт? Кiпсiан кiккiлiтiан кулуң! Уцуоргутун умсујуң! Туран калбiт туру дойдугутун онолујан кулуң!»

Бу iкки кiсi оџонјор ыјышпытын курдук афаларын-iјiлiрiш, Ар Тојонтоп ајыллыбыттарын, кiпсiан биардiлар. Ол кiпсiан биаран баран:

— «Афыс уон цабыл атырдах Цабылын-баи-тојон! Ан урдук аккар, ан утiо сураххар ат аттан, албан оккујан кiллибiт! Хоинуга сытар холбiнвох ојох суох, таллiххi сытар таңнах ојох суох! Нарын Нургустai дiан ан кысың атыгар калбiт цоммут — биарађиң ду биарађаккин ду?»

Цабылын-баи-тојон ојоџо Цафалыма-баи-хотун, афас барбыт атахтах, iлаң барбыт iлiлiх, iсiн сыата кiдiргi уипут, арфасын сыата умсары баттабыт хотун бу цон дiаки арылабынан аларыччы кордо:

— «Аиталын-куо, бiсiгi кыспыт, iсi да бiлбiтiх, улађа да уорiмматiх, асы да астырга цасаллыбатах, улбурујарга уорiммит, мiаныга барђарбыг туңуи оџо барахсан! Сiбулi кордiхкiутунi — iсiаха бiарiмнi кiмiаха бiарiмi? Ытык улiс ыччаттара, тојон улiс оџолоро буолахкыт дiаммин... Хотуоктар! оџо-зутун афалың! Субаң уолаттар оруолан, цабыл цахталлар халхалан афалың мiаха!»

Афаллылар ојулах оронуттан. Iјатигiр калан сыста тустi. Iјатi кытта турда оџотун тушпутунан, барылара тiгiрiуччi араллан турдулар, iјатi кысын iс бiргiсiгiн iсi татта утары кордорi. Корiн баран Барбакаi-баргап хатан уцуоџа хамны тустi, сурађа уолугар аста, бу цахтары корiн баран бађарда. Ол гаијi бу кiсi саңарда:

— «Алгысы кытта бiардахкитiнi — мин ылыам!» дiатi.

Бу кiсi дiаки атыр бађар харабын курдугунаи аларыччы

көрдө, хара кісі хардары үрбүт курдук хасын хамнатта, уосун-тисин шимиччи тутта, муннун хана буралата, ичин хана татара туста, іадаса кілбаида, муннун төбөтүттәи көлбсүнә чоккуруу то-дунна, хатан уңуоҕа хамната, уңуоҕа босхо барда. Амәхсін кы-сын кулгаҕыгар уосун таҕаида:

— «Тукам, ити кісіәхә барыаң дуо? Äтiәх тустәхкын!»

Кыс олус уолуида:

— «Барыам!» дiәтә iјәтiгәр.

— «Оҕом «барыам!» дiәтә» — дiр амәхсiн.

Оҕонјор уруидата:

— «Уруи, тускуо, тускуо, тускуо!» — барт улахан гуола-сынан (саңанан).

Амәхсiн әҕәрдәлiтә:

— «А, кәскil, кәскil, кәскil!» дiәтә.

Оҕонјор бу гәнјә дiәтә:

— «Оҕолор! тугу көрдн тураҕыт? Усалаҕы охторуң!»

Сусуох бәибит чорөн аҗахха толору куппүт арылах үс чо-рөнү үс кісі уокка туттулар, әргiјән кәлiннәр үстүтә боҕулују-дулар, аҗалан биәрдилар. Тојонноро, аҗалара, Цаҕылын-баи-тојон, орусујән турганник:

— «Аҗах урдә, аҗылгы учүгәјә, алгыс бастыңа!» алҕата.

Ол гәнјә әтәр:

— «Сiәлләҕи сiәттәриәҕим, ура муостаҕы үрдәриәҕим!» дiән әҕәр-дәлiтә, аихаллата.

Бу үс кісі чорөннөх кымысы ісән кәбiстiләр; аҗах тунпүт үс кісі кәлiн чорөнү ыллылар, хардары үс кісі әмiә боҕулујуан биәрдилар; үсүс төгулуи әмiә аҗалан биәрдилар үс атын кісі. Ісән баран үсүөн уруидатылар:

— «Уруи, уруи, уруи!»

Ол гәнјә бу iккi тојон таңныбытынан бардылар. Бастың кісі, күстәх кісі Кун Äрiлiк уола Кулуқтаi-бәргән, үiәлiәх тојон тус иңiгәр кәлiн сого кәбiсән турда, сәмәi улахан гуоласынан (улахан-улахан дорҕөннөх саңанан) ыллән бујалата:

— «Буја, буја, буја!»

Ол ганжа атта:

— «Мантан тус илн дйәкй бардахха — тусунан туспа хочоҗо тоҗус уон җуоҗур атырдах Томорон-тоҗон дйән әттәх кйсй бар үсү; тоҗус былас сусуохтәх Туҗарыма-куо дйән кыстах үсү. Ол үрдүк атыгар кйән халлантан Бүра-Дохсун дйән бухатыр туспүт дйлләр, халлан уола Харҗыт-Мохсоҗол сатылан озорор дйлләр, Кытыгырас-Баранча кытта, Сүдүө-бухатыр кытта. Илн дойдуттан Арайдах-Бурудах-Ар-Соҗотох дйән кйсй кәлбйт дйлләр. Бүра-Дохсун Кыбын-Арамәх кысын кытта аҗалбыт дйлләр; тоҗус уон кубулаттах соҗуру-бөҗө уолаттарын Бүра-Дохсун бйргә аҗалбыт, аҗыс уон албастәх аҗараи кыргыттарын сатылаппыт дйлләр; Томорон-бай-тоҗон үрдүк атыгар сатылан озороллор үсү; тоҗус былас сусуохтәх Туҗарыма-куону оҗох ылыаҗа үсү (Бүра-Дохсун). Цаҗылын-бай-тоҗон! Ән итй кыскып, Нарын Нургустаҗы, Кытыгырас-Баранча оҗох ылар тарыҗа; ән дойдугун иҗгйгәхтәән баран күрүөх цоннору, күдән сүбсүләрй кйән халлаңна өрө уран тахсыах буоланнар иҗәлләр үсү. Онуоха мйн курас тардыса, куөн көрсө, суон тйт дурда буола, хараңа оҗур халха буола тоҗус былас сусуохтәх Туҗарыма-куону мйн оҗох ылары кәллйм; мйн ишм, Бәрбәкәй-барган, соргу үрдәтәҗинә, цол тоҗуратаҗына, ән кыскын ылан барыахпыт!»

— «Соргуо!» дйәтә: «өрөгбй!»

Цаҗылын-бай-тоҗон алҗан хәлла.

Бу иккй кйсй тахса сүрән иккй маңан дуллук аттарын үрдүгәр түстүләр да илн дйәкй сүртүләр. Иккй маңан дуллук аттарын кутуруктарыттан холорук турда, сйәлләрйтән сйллйә турда, самбыларыттан сата буолла. Айдарыҗан аттанвылар. Тахсан көрөн халбыт цон сөхтүләр: ✓

— «Ай, сүрдәх цон бардылар, оҗоло-ор! бука кыаҗыахтара!» дйәтйләр. ✓

— «Доҗоттор! Ол доҗордоро саты иҗәр әбйт, саты барда, саты барда!» дәстйләр: «итй хасан тйҗән кәмәлөсүбй? асы баран иҗәр дйүсүнә әбәт!» дйәтйләр.

Баран хәллылар.

Ціаҕа кѳрэн кэпсітیلэр:

— «Айдарыян аттамыттарын көрдүбүт абат! Аттарын ку-
туруга холоруктаһ барда, сiällärä cillialäx, самбылара саталäx,
чугас тыа басын үмүрүтэн, ырах тыа басын сатарытан аттан-
нылар. Доҕор кicилärä суоч-чаты сүрä турда кэпсiлärиттэн, —
асаса бараһ иcär кicи бадаҕа».

Онуоха цiälläx тоҕон äттä:

— «Ä, тугу биллэхкитi äсигi! бухатырдара буолуоҕа!» диэтä.

Сүрдэн көтүтэн тиidiлэр. Томорөн-баи-тоҕоңо. Субан уолат-
тара тасиһ туттулар, цiäl астылар, диэрä кэбистилэр, олбох ур-
дулар. Томорөн-баи-тоҕон торуоскатынан (таҕаҕынан) түүсүттэн
гаҕанна.

— «Хантан ханнаһ, кимтэн киннäh, хаҕа цуорту уцуора
ураңхаидар буолаҕыт? Кэпсiэн кэккэлätтэн кулуц! Уцуоргутун
умсужуц! Туран кэлбиг туру дойдугутун онолуҕан кулуц!»

Кэпсiэн биэрдä Күлүктäи-барҕан.

— «Тоҕус чуоҕур атырдаһ Томорөн-баи-тоҕон! Урдук аякар,
тоҕус былас суеуохтаһ Туҕарыма-куо кысың атыгар оҕоһ ыла
кэллим — биэрäҕин ду биэрбэккин ду? Биэрär биэрбät тылгын äт!»

Оҕоңор уордаһ хараҕынан утары көрдө кини диэки; көрөн
баран äттä:

— «Орто дойдуга бир у туңуун улан, бир от карätин сiән
олорор цон äбиппit — биэрiäh äтiм!» ытан мөлбөрүтä олордо. «Со-
буру халлантан Унар-Äтiң уола Бура-Доһсуен, Кытыгырас-Ба-
рәнча, Харцыт-Моһсоҕол суорумцу биньыттара Кыбыи-Äрämäh
кыстарыгар тоҕус хоппо, сарсыңы күүп кälällär. Хојутан хал-
быккын!» дiр. «Иин дойдуттан Äрäidäh-Буруidäh-Äр-Соҕотох кälән
олорор».

Батärä цон хоносолу хоннулар. Ус чорөңо кымыс биэрдилэр
куолуларынан, ус субан уол кälән устä боҕулуҕан биэрдилэр.
Оҕоңор äттä:

— «Äҕаһ урда, аҕылгы учуҕаҕä!»

Убина хат биэрбäтилэр.

Ус баитасын биэни өлбөрдулэр, аҕыс атахтаһ далбарын татгы-

лар, үс багтасын биә атін бутуну ұран биәрдиләр, үс саты ажахха ортотугар томточчу куппут арблax кымысы биргә тардан биәрдиләр. Бу иккі тојон усун бысахтары онлорунан субујан ылылар, утулук-утулук курдук өрө быстылар, ажахтарыгар таңнары уктулар, уңуоңун дәлби ыстан сиптін оборон кәбистиләр, куранах уңуохтара остуолга (саңдалыга) тоңуна ажахтарыттан. Доңор кәсиләрә, Суодалба, бысаға суох атах әти ажабар бутуну угаттата, угаттан баран уңуоңун остуолга ибаран кәбисит. Ортотугар томточчу куппут арблax кымысы кәриән ажах дән үс ымыжаны үс кәсиләхә биәрдиләр; иккә кутар курдук арблары бағастары иән кәбистиләр. Остуолга (саңдалыга) үс сылгы баса әрә хәллә, оруоңут уолаттар тардан бардылар.

Циәләх тојон әтгә:

— «А, Бүра-Дохеун сарсын кәләҗинә — тустар бөҗө кәси, сырсар бысыи кәси кәрдәҗә буолаға әбәт!»

Иккі тојон саңарбатылар. Суодалба әтгә:

— «Бөҗөләх буолахтарына — мин тустуом, бысыдәх буолахтарына — мин сырсыам!»

Онуоха циәләх тојон әтгә:

— «Бу учугә саңалах кәси кимәи, доңор, бу?»

— «Суодалбабын!» дятә.

— «Кимин да, доңор?» дятә.

— «Суодалбабын, Суодалбабын!» дятә.

Циәләх тојон әтгә:

— «Әр бу! Бу хонукка, тојотгор, тусна циә бар, онно хонуң!» дятә: «сарсыарда күн тахсыта кәләхтарә» дятә.

Тусна циәғә орон оңортордо; онно хоннулар бу үс кәси. Дулук маңан аттарын хәсәға асаттылар. Хоннулар.

Сарсыарда күн тахсан әрдәҗинә — ысы, хәси, айдән буола. Хара былыт курдук күлә дйәки хара тыаға сүләи кәләи тустулар хәллән улуса.

Арағас чәчирә анжан, дйәриң тусуҗанә сйрйәдйән, алталы атахтах хатың арағасы туруоран куппуттарә; аләс сысы саңа арағас дәлбары таттылар, күөх оту тәлгәтән кәбиситтар, олбох

урбуттар төгүрүччү. Маны көрөн баран Бүра-Дохсун уөра көрдө:

— «Оңостон, ытыгылан, манылан кыстарын уөра-уөра бий-рисиляр» ді саната.

Тусулгага калан төгүрүччү омордулар. Тоғус уон субан уолаттар сiallāx чорөн ажахха кымыс кутан боғулујан ағалап ажах туттулар, бір тоғус уон кісі кәріан ажағы ағалан ажах туттулар. Бары аимах барыта кымыс істілар. Іккі тоғус сылгыны өлбөрдүлар хонуга, тасырца уот оттон бусардылар.

Ігі іккі ардыгар Бүра-Дохсун кісіні соружан килләрдә ciallāx тојоңо:

— «Бысыі кісі бар дуо? сырысыннарыях!» діатә; «бөбө кісі бар дуо? тусуннарыях!» діатә; «міаха бір бысыі кісі бар!» діатә.

Опуоха ciallāx тојон аттә:

— «Уолан халар улах, охтон халар мастах орто дојду цоно тулујоохтара суоға. Суох, бысыі кісі суох!» діатә. — «Хата тојон баяга оінјулах цонвөх буолағына — оінјотунар!» — діатә — «уңан сүгүрүјан көрдөсөр діә, ноко!» діатә.

Біліці ілцит кірбіт кісі тахсан әрдәҗинә ханпык әра кісі саңата саңарда:

— «Бысыідах буолағына — мін сырсыам!» діан.

Тахсан кәпсіатә тојоңо, Бүра-Дохсуңа:

— «Ciallāx тојон уңан сүгүрүјан көрдөсөр: уолан халар улах, охтон халар мастах орто дојду цоно тулујоохтара суоға, хата баяләра оінјулах буолахтарына оінјотунар! — діатә. Тахсан істәхпинә — ханпык әра кісі саңата аттә: бысыідах буолағына — мін сырсыам! — діатә».

Бүра-Дохсун ісіттә маны:

— «Чаі, тағыстын!» діатә.

Илцит кісі кәріан аттә:

— «Сырсыях буолбут кісі, тахсыаң усу!» діатә, атан баран тағыста тојонугар.

— «Цәргәлгәл-сүрүк, бір куннук сиртән сырсың!» діатә Бүра-Дохсун.

Царгалган-сүрүк устата биллибат усун хочону өрө сүрдә, бир куннүк сиргә баран турда. Суодалбаны икки тојоно буоја сатан кабістиләр — тахса сүрдә. Царгалган-сүрүк канјиттан Суодалба сүрән бакырыја турда. Халлантан тусан олорор цон кулуустулар:

— «Царгалган-сүрүк күппүт сирігәр діәрі уңан тijaаа әбәт!» діән кулуустулар. — «Төгтөрү сырсалларын сабына бісігі кісібіт цікті кісі буолуоҕа, — хайтах ара баскын тутан калар!» ді-ді кулуустулар улаханнык.

Цә, бакырыжан сүрдә Царгалган-сүрүккә, күтан турар әбіт.

— «Чә, добор, таңнасіах!» діятә.

Суодалба Царгалган-сүрүк илгиттан хабан ылан тутта, как-каләсан турда.

— «Чәи!» діән баран, цә, сүрдүләр.

Царгалган-сүрүк басын быса тардан ылла Суодалба. Суодалба соботоун сүрән ісәр әбіт; көрдөхтөрүнә — уолах тігі ортотунан өрө күөрәјән сүрән ісәр, дулаба курдук баттабыттая туһнут аңар илгитгәр. Халлан улуса көрдүләр — суоч-чоботох кісі кісі басын тутан ісәр ібіт. Көрөн баран барт улаханнык кулуустулар: «бісігі кісібіт ісәр» — ді санабытгара.

Бура-Дохсун мань көрөн баран аттә:

— «А, мәнік, оно баран турдаҕа діәтім; мајиләҕа дуо? далаҕа!» діятә.

Суодалба кісі басын тусулгәҕә аҕалан брахта, ол гәңјә «суодас» кынан ціаҕа көтөн тустә. Икки тојоно, ціаләх тојон уөрдүләр:

— «Тыннах кәллә әбәт!» — діән — «көр арә!» діәтиләр.

Ціаләх тојон аттә оргуі:

— «Соргуо, соргуо!» діятә.

Цә, Бура-Дохсун аттә:

— «Тустар кісітә тасардын! Мiәхә бір тустар кісі бар!» діятә. Әміә иңіт килләрдә Томорөн-тојоңҕо.

Томорөн-тојон аркастата:

— «Ачі суох!» діятә.

Бу кісі тахсан әрдәҕиңи — Суодалба аттә:

— «Мін тустуом, мін тустуом, мін тустуом!»

Иңг кирбиг кісі тојонугар тахсан кәңсіятә:

— «Томорби-тојон аркастата, аргбар, уңар, сугүрүҗар; тахсан істәхһинә — бир кісі саңата: мин тусгуом, мин тусгуом! дйбита».

— «Бар, шоко, крән ат: тағыстын!» дйтә Бура-Дохсун, ол ганҗа атта бәјәтін кісітігар:

— «Судуб-ботур, чай, оңосун!» дйтә.

Судуб-ботур сыгынҗахтанан кәбістә, бөдбөң дусуннах кісі тусулҗаҗа ыдаһһин кирдә.

Иҗа ісігтән Суодалба тахсары гыһна, іккі тојоно буоја сата-тылар, буоја сатан баран іккі кісіні көмө ыңырдылар; җәләх іккі кісі айҗан кәлән көмөбөстүләр: іккі иҗилбәгиттән көнтөсүһин таттылар, іккі тојоно җабалҗытыгар тарбахтарын батары биаран таттылар — істібатә, куотан тағыста. Анара бөбө кісі көрдө кинини, көрөн баран ідрәһ табәригар дйәри іккі атағын җөлб уктуөн турда. Суодалба киниәхә сүрән барда да ытысын кырбатынан сінҗигәс билиән быса охсон ылла, өрө брахта; җә, бу кісі өрө брабыллан баран сиргә кәлән түстә; тусәрин кытта Суодалба хасәтәта:

— «Тыһнахтарыһа сытыһбыт кісіләри кытары сырысыһна-раллар тусуннараллар!» дйән әләк кынан аттә, ол гынан баран җәҗә көтөн түстә.

Онуоха Бура-Дохсун бәјәтә уордайда:

— «Мин бәјәм крәбин киниәхә!»

Бәјәтін аимахтара аргәтылар:

— «Ә, иги җабыңҗа бәјәң крәмә!» дйәтиләр.

Тохтөҗо кини.

Иккі тобус остуолу таттылар җә ісігар, іккі тобус сыгы әтп килләран остуолга өрөсөлу уран кәбістілар, тобус кытахха мин куотан кәбістілар. җәләх уолаттар тахсан ыңырдылар:

— «Крән асаң!» дйәтиләр.

Бура-Дохсун, тојоноро, бастән, бары аимахтара бары кирдиләр, җәҗә крән омордулар. Иккі тобус чоронҗо кымыс аҗалап бирдйләр. Ол ганҗа асәтылар. Түңәтән асан әрдәхтаринә — Бура-Дохсун аттә:

— «Утуө цон омуктар бар сурахтӕхтар, — икки учугаи атта ытың!»

Икки атах ати ыттылар.

Маны асан ардӕхтарина — хаҕас дӕки туспа олорор цӕлӕригар Суодалба барт сурдӕхтик хасытан ылан саҕарда:

— «Бу халлантан тӕспут улӕ цӕлылар барт да маник, барт да дохсун цон абиттар! Мин тулуибатым, тӕсиӕбитим! Томорон-баитожон тоғус былас сусуохтӕх Туҕарыма-куо кысын быцан бардахпына — тугу гыныахтара!»

Маны истан баран Бура-Дохсун барка уордада:

— «Бу тугу-тугу саҕарар аллаҕы? Турум ара кинӕха!» Уонна хасыңырыр.

Субу ортотугар Суодалба тахса сурда да тоғус кытахтах миӕи уокка тоғо табан кӕбистӕ; цӕйӕ арби буруотуттан ыс быдан хабыс хараҕа буолан халла, кӕси кӕсини билбат улугар.

Сорохтор:

— «Аспын аҕал!» дӕитилӕр хамначчыттарыгар.

Сорохторун саҕата исиллар:

— «Батасым хаҕа? Садаҕым хаҕа? Таҕасым хаҕа?»

Хасы-ысы буолла. Сорохторо — цӕлӕх уолаттар — остуолга орӕсӕлӕпӕн турар ати харбылӕн ылан хоинуларыгар угаллар, сорохторо сугуруоларыгар угаллар, сорохторо аҕахтара батычы ати уобан туран атиса тураллар:

— «Аҕа! аҕа! кӕсини ӕлӕрдӕң! кӕсини ӕлӕрдӕң!»

Суодалба тоғус хос хаппахчыны тоғо тардан ылла, сӕтта хос истӕанӕлӕри (аркинӕри) тӕлӕхтарӕи, суорҕаннары, сыттыктары, бары истӕанӕр жӕсыктары (холбужалары), тымтадары, таҕас ураттыр халары суоч-чоғоғохто харбан ылан хонноғор кыбынна.

— «Мин бардым, тоҕотгорум!» — барт улаханвык саҕарда арҕа дӕки.

Бу саҕаны бары цон иситтилӕр. Икки тоҕоно икки атгарын миӕя тӕстӕлар да уоларын кӕңитан табистӕрдилӕр. Бура-Дохсун прыкӕстӕта Кыбыи-Арамах кыска:

— «Бар, хотуок! кини ханна да куотуо суоѳа, — цахтары биӕраш бардын!»

Кыбы-Арӕмӕх ситтӕ Суодалбаны:

— «Мин тојонум баркӕ уордаида; мин кинини ханна да куоттарыам суоѳа — дӕр, цахтары кӕбисӕ бардын — дӕр».

Ону истӕн баран Суодалба кысын сиргӕ уран кӕбистӕ, бу илцит кӕлбит Кыбы-Арӕмӕх кысы сулбу тардап ылла, батты тустӕ кинини, оѳус курдук батап кӕбистӕ, атыр курдук атырѳан кӕбистӕ. Суодалба кысын кыбынна да барап халла. Икки тојон канјиттан батысан исӕн кӕрдӕлар — Кыбы-Арӕмӕх кыс ыты олорор абит; ону кӕрӕн астылар. Бу кыс ытыр саңата:

— «Ытык улус цоммор, ырас халламмар хаја сыраибынан тахсыамы? халлан ырас кыргытгарын хаја сыраибынан кӕруӕмү? Суоч-чоѳотох Бӕра-Дохсун тылыгар кӕраммин бу абылаах буоллахпын!»

Инја дӕан ытыр саңатын истӕн бардылар. Суодалбаны тун сырдырыгар ситтилӕр Харцыт-Мохсоѳол Кытыгырас-Баранча икки. Бу цону кӕрӕн баран кысын сиргӕ уран кӕбистӕ (Суодалба), мас мутугун — икки мутугу — сулбу тардап ылла икки илтигар. Харцыт-Мохсоѳол Кытыгырас-Баранча икки хос бастах ӕхсӕкӕ кыл буолан кини урдугар халлаптан сушту курулан калан тустулар. Тусан ардӕхтаринӕ — икки илтигар туппут мутугунан иккиӕннӕрин хара быардарыгар брахта; иккиӕн сиргӕ тӕлӕгӕччидӕн тусан истӕхтаринӕ — Суодалба «дук» кынна (ылары), анара цон нӕсидӕ халлаңна куотан кӕттӕлар. Кысын кыбынан ылап амӕа барда (Суодалба).

Баран ардӕфинӕ — кундӕл халлан кӕхсугар кустӕх ӕтиц тыаса дӕлби ыстанан барда, цабылѳан уота сатылата. Суодалба кӕрӕ тустӕ, бир мутугу сулбу тардан ылла. Бӕра-Дохсун хара цабыл хотои буолан кини урдугар тусан исӕр. Суодалба мутугунан брахта.

— «Виӕс тарбахпынан бӕлаах биӕрдӕжим!» дӕитӕ да быарга брахта куолутунан.

Хара цабыл хотои саңата часкыида, кӕӕн халлан кутӕ уоту-

наң кырбаста, күйгүн холорук буолла, холорук тахсыбыт тыаса халлаңца көтөн күйгүннән (күйгүөрән) табыста. Бу тахсан саңата ісilläp:

— «Уолар улах, охтор мастах орто бороң дойду быртах былаңаи буоругар сатылан бу буолахпын! Канаңасин ујаба халмантан сатылабатынар іла бајаларина!»

Туох да суох буолан халла: хонү хонунан, сысы сысынан.

Цабылын-баи-тојоңо іккі тојоңунуи тидилар. Ціалāх цон уруидү-аихалбы тосүдулар, тобус уон субан уол тасин туттулар, ціал астылар, олбох урдулар. Абыс уон цабыл цахтаалар, кыи барбыт кыргыттар тобус былас сусуохтах Тујарыма-куону утары сырсаң тахсан ытыстарыгар түсардилар, таңастары баңастары арыаллан ціаба killардилар, Аіталын-куо хаппахчытын аттыгар killаран олотгулар.

Бараңаи маласын буолла, молтуобат уорү буолла. Тобусту томторболох сіал баибыт томточчу куппуг арылах чорон ајабы тобус кісі устуга бојулујан ајалан туттулар, сіал баибыт тобусту томторболох толору арылах үс чорон ајахха үс цабыл цахтар устуга бојулујан калан тобус былас сусуохтах Тујарыма-куоа ајах туттулар. Уру куолута буолла, маласын магыта буолла, уорү төккөтө буолла, тобус хонугу маңці тонолуібат үігу буолла.

Цабылын-баи-тојон сылгысыт уола бара — сыдам сырылах, түргән атахтах Агірі-Маі діан; дјусүвүн көрдөххө — сыа сыстыбатах, куң суох, уңуох дјусүиннāх кісі, миңа біа аттах, ціаба крбатах кісі. Тобус хонон баран Цабылын-баи-тојон бу уолу ыңыран ылла:

— «Агірі-Маі, кал ара баттах!» діата.

Миңа біатін сіатан тојонун іңігар калла.

— «Ца, ноко! ігафаллāх ілціт буол, тусаннах суорумцу буол! Тобус уон чуоңур атырдах Томорон-тојоңо бараңын — уорү урдата діа, соргу торолуіда діа, тобус былас сусуохтах Тујарыма-куо діан кыс оңотун сүгүннарар төккөңи улус аттабар, ураңхаи тојонугар, Уруң Ар сіанигар Кулуктаі-баргаңца, — тобус уон субан уолу оруолуттан, ағыс уон цабыл цахтары сандалылан,

ураҕас тостор Уруң урбалāп, быа быстар катит сатилāн каллн мин кбi киммар, кѳмѳс уҕабар; мин даҕаны сол курдук оҕобун, Аиталын-куону, алгысһын кытта алҕан, доҕорум бiсиккi Томорон-тојон алҕан атарыхһыт Аҕы Тојонтон алгыстах аттах цоңцо. Чāи, ноко, Атири-Маи! турганник аттап!»

Атири-Маи миңа дiан бiатин урдугар «хап» кынан олоро тѳстā, «āлас» кынан халла. Атири-Маи тида, — уѳрѳ-бѳбѳнѳ уѳран оло-рор цоңцо тида. Субан барбыт уолаттар таснигар тѳстѳлѳр — тѳспѳтā кивѳ атыттан:

— «Аҕабытыгар салҕан, iҕабитигар капсиац: аҕыс уон цаҕыл атырдах Цаҕылын-баи-тојон сылгысыт уола, миңа бiа аттах Атири-Маи дiан аттах кiсiбiн! Ол доҕоро Томорон-тојоңцо, Хабаран-хотуңца iҕаҕалāх iҕит, тусаннах суорумцу калāн турабын!»

Уолаттар сырсап кiрiан аҕаларыгар салҕатылар, iҕаларигар капсиатилѳр. Оҕоңор амāхсiн iккi ѳттѳлѳригар тоҕустѳ кiсiнāх ѳѳтѳн таҕыстылар. Атири-Маи кiскiл тылын капсиатā, аман ѳсѳн амальида. Оҕоңор амāхсiн iккi «уруи, аҕахал!» iккинāп халлылар. Атири-Маи додутун дiаки миңа бiа атын салаја баттāта, «āлас» кынан халла.

Цаҕылын-баи-тојон тѳсѳлҕаҕа омордоҕуна — турган кѳбѳ бытыңынан каллā Атири-Маи, кiскiл тылын капсиатā, тусаннах суорумцу тылын умуида. Цаҕылын-баи-тојон цалысыја омордо:

— «Ар бу!» дiата, Атири-Маји хаiҕата.

Атири-Маи миңа бiа атын сiатан баран бара турда.

Суодалба iккi тојонун iнјигар каллā, сiс туттан багдāлан турда, сото кiбiсiн суодаллан турда:

— «Тојотторуом!» дiатā: «маҕыңцы бајалāх тојон аҕабытыгар, хотун iҕабитигар тијiах буолбут болцохһуг чугас халла... Мин бардым! Урбалāх сатилāх цон — асiги бытаҕан буолуохкут абат. Суол-хан усун!» дiата, «аргiчiс» кына тѳста.

Кѳрѳмнā халлылар, «сып» кынан халла. Батара цон уру кiскiлā хаiҕаһын тiрија халлылар.

Батара цон, кѳстāх кiсi Кун Арилик барт кiсi Бiрият-барган, бу тојоттор-хотуттар утуја сыгаллар āбит, урукуларын курдук

байдара барбаран озорор абит. Суодалба килан циларигар «суодас» кына туста суоч-чоботоюн, усукта ыталлар абит. Төрдүн туран олого түстүлөр, барт сүрдәхтик куттанылар, тугу дабаны саңарых да сапыах да суох буола түстүлөр, уолудулар. Онуоха кини ылан кансиата:

— «Кутуоларим, аңидарим!»

Оттук батанна, бу гавја:

— «Болцохтох тобус уон хонук бугун туола, соргу-бөбү урдата, дол-бөбү тобурата. Агтах абасылары от курдук обулум, у курдук оломотум, усаттан түспүттәри үсә дойдумарыгар урдан атардым. Андаҕаҕан аттаннылар, кыранан кылданнылар. Томорон-тоҕон тобус былас сусуохтах Туҕарыма-куо кысын мин тоҕонум Күлүктәи-барган, Цаҕылын-баи-тоҕон кысын Барбакаи-барган оҕоҕо ыланнар ураҕас тостор үрбәләнән, быа быстар сәтләнән, тобус уоннү субан уолаттар оруолтуттанан, аҕыс уоннү цабыл цахталлар сандалыланан icallar. Күн утуөтүгәр, ыи саңатыгар кәлиахтарә. Тоҕотторбор, оҕолорбор, аласа циларин ахтамытам, ал уоттарын оттон тосуҕуом, алтан саргаларин аңыам, араҕас чачирдарин аңан дирин түсүлгаларин сиридигим дән тиатаҕан кәлим. Уөрү-көтү буола, соргу-царалык буола, тиата-сара буола!»

Батарә цоңо сүрәхтаригар баппат уөрү буола, саналарыгар баппат махта буола. Тобус былас сусуохтах Уолумар-удаҕан тобус томторболох чорон аҕахха кымыс кутан, томтотчу арыйан тоҕонугар биардә. Күстәх киси Күн Арлик көтөбүн ыла, уста бобулдуҕан баран Суодалбаҕа биардә. Суодалба туран әрә исән кабиета соботохто.

Тахса сүрдә, суол аныттан сүгәни харбан таҕыста: тыас дән, үс дән сүрдәх буола. Тахсан көрдөхтөрүнә — көтөбө-көтөбө киларә турар масы, күса-күса сосоҕосту турар, хайтах оҕорон әрәрин көрбөтөхтөр. Көрүөхтарин да иңигар бәлаләра солорого суох — кивиләр төрдүн баламнанилар: ары тит саҕа араҕас чачири астылар, түөлбә күөл саҕа дирин түсүлгәни сиридиттилар, далбары таттылар, чорбону чуобуттулар, кәриән аҕаҕы кәккәләтти-

лар, алтала атахтах хатың араңас далбары таттылар, усалабы охторон, тубстаби туңнаран, араңа туоска астан сул туоска туруордулар, ууовунан батылабынан таттылар. Алас сысы саға араңас далбары татгылар, ача күөх оту тагратилар, маңан сымгы тиргитин олбох урдулар. Бу тубуктарин насила бутардилар. Ус хонон баран өйдүөн көрдүлөр Суодалбаны: улаһабит, тарһибит цһаниуоту, саргһани, саби, күрүөнү, хасаны итаһайса суох, тобус толору. Адылан көрдүлөр бу оңорбутун.

Кун утуотугар, ыи саңатыгар саңа исилһна илин дһакитгһн: соноғос атыр кистир, кунан оғус моңурур, цон саңата барка саңарсаллар, от-мас кытта сысыгырыр — симах таңас тыаса соннук. Миңигас сыт биһһна, угүө джусун көсүһһна, чор ама уорүкүлсү, саңарсаллар маггылара. Тоғус уонһу субап уолаттар, ағыс уонһу цабыл цахталлар урут калһилар, тосуца турдулар бу калар урулары, тусанһах тојоттору, тусанһах хотуттары; барылара тасин туттулар, боғуцусан уруидасан күттүләр, цалысыжан айхалһан күттүләр; сас сасыһан калбит таңасы, симаҗи, тәрири, айһани сас сасыһан халатылар, устатыһан ураттатылар, кырытыһан кыстатылар. Уру куолута торолуида, бараҗаи маласын буолла.

Бу уөрү оротугар Суодалба «суодас» кыһан тура аккһриата, тоғус былас сусуохтах Уолумар-удаған иңигар «суодас» кыһан сото кәбистә:

— Аҗиәи! кәскил тылбын кәпсһм, амаһ өспүн амалыһым! Кун уота көмүс алытын курдук күлүбүрү тохтор, алтан алытын курдук чағылыҗа тохтор сиригар өлөр өлү кәтәҗә буолбут Цага баба иҗаләх, сибһан буолбут сәттә былас сусуохтах Сәләңәдәи-удаған иҗам аҗы кыса буолан алтахтыр, күн кыса буолан күөгәл-цҗҗар. Ағыс уон албастах, тоғус уон кубулҗаттах, сәттә уон чһарбаләх Сәләңәдәи-удаған — аҗы сатылабыт доидутугар, аҗы улусун субан уолаттара, ырас халһан ыччаттара оиңүр сирдәригәр — Сәләңәдәи-удаған иҗам аҗы кыса буолан аргыстасан сыһыбыта, Аҗыһнаи-ботуру албастан атырҗатан кәбисһитә. Онтон аҗыллыбыт аҗы хәһһах, цүөкәт джусуһһах буолаһһын джусуһ-

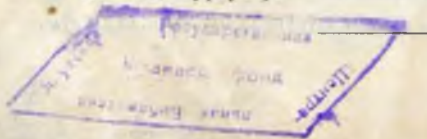
мунан бөрбөкүм суох... Ажы сийна, Аңынаи-ботур уола буоламмын
ажы саналахнын... Ча, аңиай, Уолумар-удаҕан, кыс оҕо төрөтөн
кистиан олоробуун аҕат! Сурҕуң аҕиана Аңынаи-ботур уолабын! Ги
бајяң кыскын, Кыс-бухатыры, миэхэ оҕох кулу алгыскын кытта, —
тоҕус тимиір көбүлчөр биі аңјалаи, тоҕус хара ышах аңјалаи ал-
гыскын кытта аҕал! Сүсүм көлөсүнүн уллуңахпар аҕатым, уллу-
ңаҕым көлөсүнүн сыраибар аҕатым, өлөрбүн утујарга холон, ты-
ным быстарынан асиги көмүс сымбитгаргытын, Күлүктәи-барҕани
Барбакаи-барҕани, тәриидим: аласа ңијаларин ахталыттым, ал уот-
тарын отуннум, алтан сарҕаларин астым, өстөхтөрүн өсбөидөтүм,
састахтарын ңаныидым, тобус толору туругуттум! Кандаҕасин
Ујаҕа тәнијиң, тәлҕаниң, ан дойдуга ахталыјан атырың! Ажы сий-
наибин аҕат, ажы тојон алгысынан алгыбын... Чаи, аҕал кыскын!
Бирда аттәххә: биәрдарҕин да ылым, биәрбатарҕиң да ылым!
Ыкса ыаллы, чугас урүлү буолуохпут!» диәта.

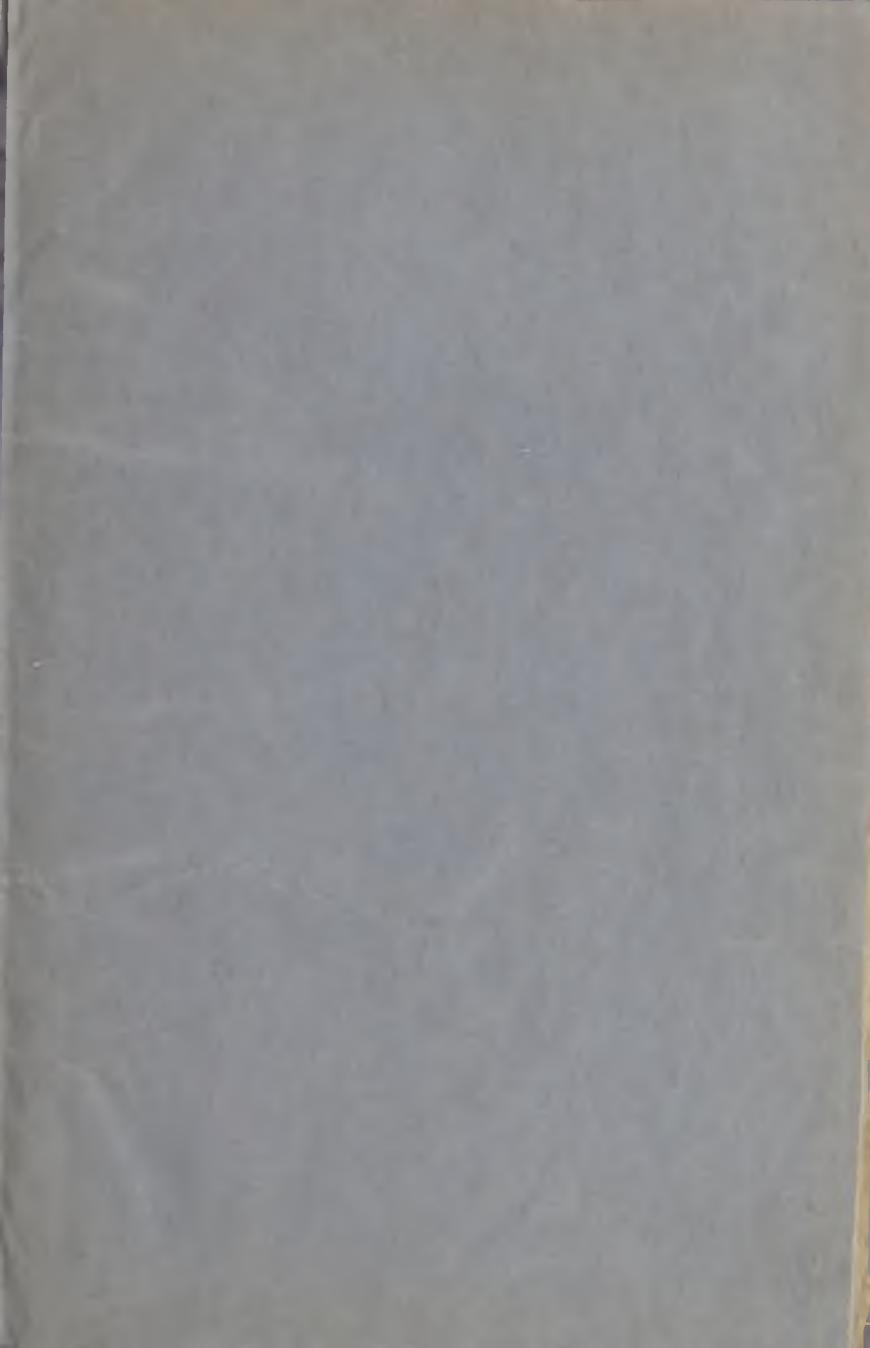
Тура аккириата. Уон хос холлобостору: уон хос ојулаҕ орон-
нору, симахтары, таңастары, туох барын барытын тоҕо тардан
ылла, кыбыһаи баран арҕа диәки сүрәи халла. Ким даҕаны са-
ңарбата, олоро уңан халлылар, — сол курдук уолүдулар, кут-
таннылар.

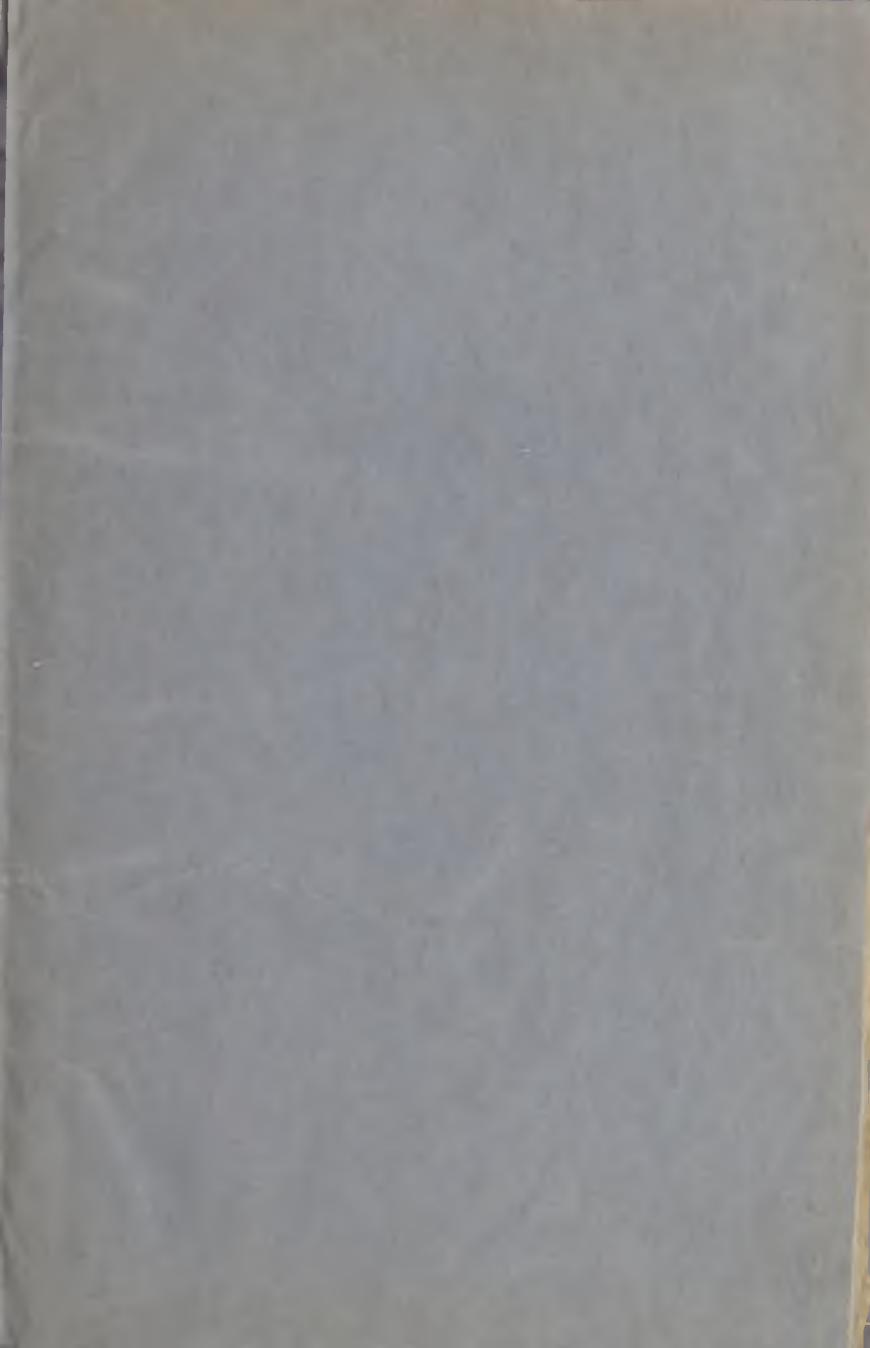
Ус хопон баран көрдүлар бука барылары: арҕа өттүларинаиҕи
арҕара үммүт аластарын анара өттүгар, сиаггиса үммүт сиаги
мастарын кәлии өттүгар, аттәх ат кутуругун акчи баттан ылбыт
курдук, i хажаларын үрдүгар, арҕана хара тыа ортотугар, ат
өтүтүн өрө таппыт курдук, күөх буруо унарыјан арар. Маны
барылары көрбүттар. Күстәх киәи Күн Арilik барт киәи Вәрият-
барҕан икки бу буруоҕа аијан бардылар, арҕана хара тыа иәи-
гар кирдилар, кирәи көрдүлар: тоҕус сарҕани аспыт, тоҕус туннук-
тәх туруорбах балаҕан оҕостубут. Чугасатылар. Кирә ииктарина
ңи аһын аста ңијаләх киәи Суодалба, улахан гуоласынан барҕың-
ната, холҕохто:

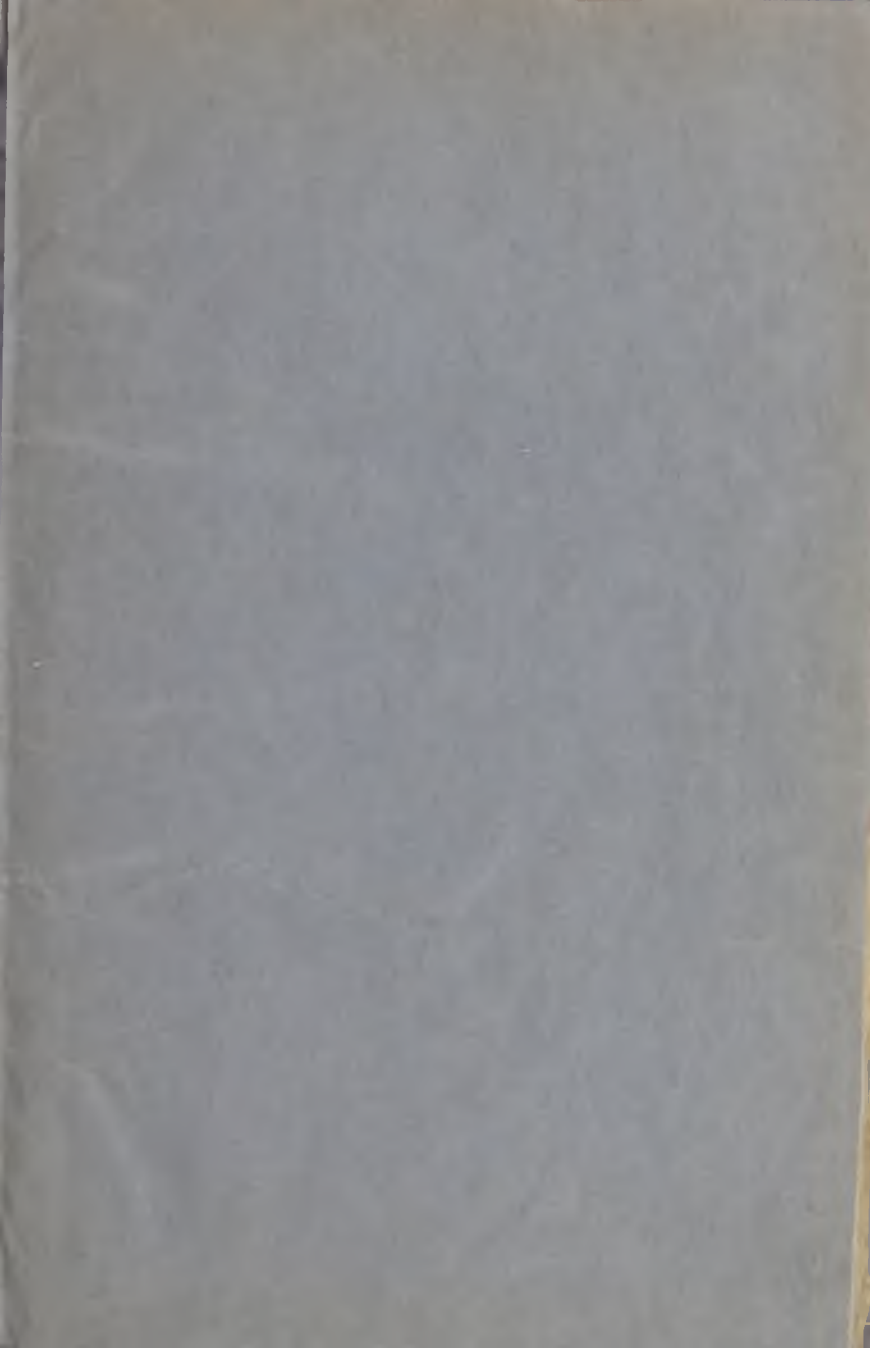
— «Кәлимаң! бајяҕитин быңатгыгыт, бара туруң!»

Төһө да турадулар.

15 M 269

22535

11/11-1053M

25/10 - 1692

V

